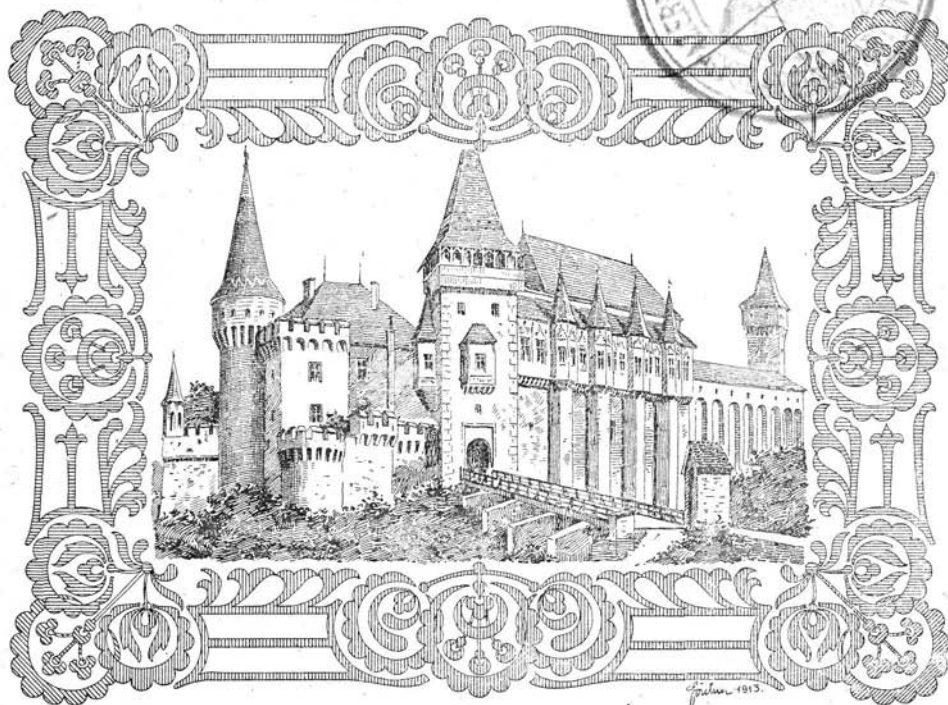

ERDÉLYI MÚZEUM

KIADJA AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

A BÖLCSESZET-, NYELV- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLY
AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM KÖNYVTÁRA
ÉREM- ÉS RÉGISÉGTÁRA
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI
ERDÉLYI PÁL

ÚJ FOLYAM
VIII. KÖTETE

XXX. KÖTET

1913 MÁRCZIUS 15
1. FÜZET

Az ERDÉLYI MÚZEUM évenként hat füzetben jelenik meg

KOLOZSVÁR
STIEF JENŐ ÉS TÁRSA NYOMDÁJA
1913

TARTALOM

Lap

LEGIFJ. SZÁSZ KÁROLY: Gyulai Pál ifjúkorából	1
BARTÓK GYÖRGY: A „mintha“ filozófiája, vagy: a fikciók szerepe szellemi életünkben (Első közlemény.)	11
ROSKA MÁRTON: Az őskori temetkezés zsugorító módja okáról	31
KLUCH JÁNOS: Rákóczi-levelek (Első közlemény.)	41

Irodalom

KROPF LAJOS: The House of Teck	59
—rd— Berde Mária (Versek)	61
DR. ELEK OSZKÁR: Alfred de Musset	61
—rd— H. Füchsel: Wie benutzt man die Universitäts-Bibliothek? Ein Wegweiser für Studierende	64

Az ERDÉLYI MÚZEUM a Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi szakosztály tagjainak rendes illetménye. Az Egyesület alapító és rendes tagjai, kik más szakosztályhoz csatlakoztak, és pártoló tagjai két koronáért kedvezményképpen kapják. Előfizetési ára nem tagoknak és könyvkereskedőknek 10 korona.

Az ERDÉLYI MÚZEUM szerkesztését illető tudakozódások a szerkesztőt (Egyetemi Könyvtár. Telefonszám 283); tagdíjak és előfizetési díjak pedig az Egyesület pénztárosát, Lendvay Emili (Erdélyi Bank) illetik.

Á kiadóhivatal három hónapon túl történő felszólalásokat nem vesz figyelembe.

Folyóiratunk idei borítékán az Erdélyi Múzeum-Egyesület VI. vándorgyűlése emlékére a vajdahunyadi várkastély képét közöljük. — Az eredetit *Förstner Tivadar* rajzolta.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület választmánya.

Elnök: gr. Esterházy Kálmán

Alelnökök: b. Wesselényi Miklós

dr. Lechner Károly

Pénztárnok: Lendvay Emil

Ellenőr: Tanács József

Főtitkár: dr. Erdélyi Pál

Titkár: Kelemen Lajos

Ügyész: dr. Czikmántory Ottó

A tárak igazgatói

dr. Apáthy István (állattár)

dr. Erdélyi Pál (könyvtár)

dr. Gyulai Farkas

dr. Pósta Béla (érem- és régiségtár)

dr. Richter Aladár (növénytar)

A szakosztályok elnökei:

dr. Szádeczky Gyula (ásványtar)

dr. Fabinyi Rudolf (term. tud.)

dr. Farkas Lajos (jog- és társadalomtud.)

dr. Davida Leó (orvos tud.)

dr. Schilling Lajos (bölc.-, ny.- és tört. tud.)

A szakosztályok titkárai:

dr. Bartók György (bölc.-, nyelv- és tört. tud.)

dr. Tóth György (jogtud.)

dr. Jakabházy Zsigmond (orvostud.)

dr. Szabó Imre (term. tud.)

Választmányi tagok:

dr. gr. Bánffy Miklós

dr. Boros György

dr. Cholnoky Jenő

Fekete Gábor

dr. Gergely Sámuel

dr. Gidófalvy István

dr. Hirschler József

dr. Kenessey Béla

dr. Konrádi Dániel

dr. Lőte József

b. Mannsberg Sándor

dr. Márki Sándor

dr. Menyhárt Gáspár

Péterfi Zsigmond

dr. Rigler Gusztáv

dr. Schneller István

dr. Szabó Dénes

gr. Teleki Domokos

dr. Udránszky László

Váró Béni

gr. Wass Béla

H. péld.

13.602

HA 3133

ERDÉLYI MÚZEUM

KIADJA AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

A BÖLCSESZET-, NYELV- ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI SZAKOSZTÁLY
AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM KÖNYVTÁRA
ÉREM- ÉS RÉGISÉGTÁRA
KÖZLÖNYE

SZERKESZTI
ERDÉLYI PÁL

ÚJ FOLYAM VIII.

1913

XXX. KÖTET

KOLOZSVÁR
STIEF JENŐ ÉS TÁRSA KÖNYVSZÁRVAZATÁRA
1913

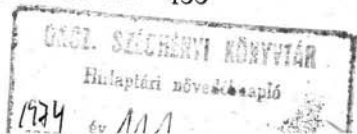
TARTALOM.

ÖNÁLLÓ CZIKKEK, TANULMÁNYOK.

	Lap
Bartók György : A „mintha“ filozófiája, vagy: a fikciók szerepe szellemi életünkben — — — — —	11, 92
Biás István ifj. : Adattár — — — — —	195
Bíró Venczel : Vass József (1813—1873) — — — — —	65
Czóbel Ernő : A Heltai-nyomda alapításáról — — — — —	249
Gergely Sámuel : Teleki Mihály levelezése — — — — —	111
Gyalokay Jenő : A segesvári ütközet — — — — —	129
Kelemen Lajos : Teleki Mihály halála és temetése — — — — —	152
Kluch János : Rákóczi-levelek — — — — —	41, 357
Pósta Béla : Teleki Mihály sírja — — — — —	162
Roska Márton : Az őskori temetkezés zsugorító módja okáról	31
Szász Ferencz : Debreczeni Márton ifjúkori levelei — — — — —	253
Szász Károly legifj. : Gyulai Pál ifjúkorából — — — — —	1
Varga Zsigmond : A sumir kérdés mai állása és problémái	229, 273, 381
Vértessy Jenő : Gorove László egy ismeretlen drámája — — — — —	412

IRODALOM.

Borbély István : <i>Pécsi Simon</i> Psalteriuma. Közzéteszi <i>Szilády Áron</i>	377
— —: <i>Pintér Jenő</i> . A magyar irodalom története Bessenyei György fellépésétől Kazinczy Ferencz haláláig (1772—1831)	221
Eleke Oszkár : <i>König Gyula</i> . Alfred de Musset — — — — —	61
Ferenczi Sándor : Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1910. és 1911. évi állapotáról — — — — —	375
Gálos Rezső : <i>Gyulai Pál</i> . Varju István — — — — —	264
Karácsonyi János : <i>Müller Georg</i> . Die ursprüngliche Rechtslage der Rumänen im Siebenbürger Sachsenlande — — — — —	225
Kristóf György : <i>Császár Elemér</i> . Anyos Pál — — — — —	125
Kropf Lajos : <i>Felberman Louis</i> . The House of Teck — — — — —	59
— rd. —: <i>Berde Mária</i> . Versek — — — — —	61
—: <i>Füchsel H.</i> Wie benützt man die Universitäts-Bibliothek? — — —	64
—: <i>Thúry Zsigmond</i> . A szombatos kódexek bibliographiája — — —	431
—: <i>Vargha Zoltán</i> . A görzsönyi Vargha család története — — —	228
S.: <i>Varga Zsigmond</i> . Írás- és nyelvtörténeti adalékok az ókori keleti népek művelődéstörténetéhez — — — — —	223
Török Pál : <i>Szekfü Gyula</i> . Serviensek és familiarisok — — — — —	268
Veress Endre : <i>Temesváry János</i> . Erdély választott püspökei (1618—1695) — — — — —	379
— —: <i>Ursu J.</i> Un manifest românesc din 1701. — — — — —	433

VEGYES KÖZLEMÉNYEK.

Lap

Beküldött új könyvek	128
Az E. M. E. harmadik képzőművészeti kiállítása	426
<i>Kropf Lajos</i> . Basirius Izsák 1660-iki magyar folyamodványa	262
Mutató a XXX. kötethez	435

KÉPEK JEGYZÉKE.

II. Rákóczi Ferencz levele (Kliniecz, 1703 februárius 15.)	43
Vass József (Önálló melléklet)	66
Csapatok állása a segesvári ütközet előtt	132
A segesvári ütközet színtere	142
Teleki Mihály utolsó levele feleségéhez, Vér Judithoz 1690 aug. 21-én	155
Vajda Péter levele Teleki Mihály halálos sebeiről	156
Vér Judit utolsó rendelkezése	160
A geryeszegi templom déli kapuja	163
A geryeszegi templom ablakai	164—166
A geryeszegi templom nyugati kapuja	167
Gombkötőmívű gombok, aranyfüggők és jegygyűrűk	168
Gombok, paszomántszalagok és paszomántmaradványok	169
Teleki Mihály csontváza	170
Gombkötőmívű zsinórgomblyuk és zsinórgombok	171
Felső állkapocstörődék és fogtövek	172
Alsó állkapocs	173—176
Vér Judit csontváza	177
Hímzett selyemrészletek	178
Fejre való kendőrészlet	179
Csipkerészlet	180
Fátyolszövetrészlet	181
Ruhaderékrészlet	182
Zsinóröv	183
Aranycsipkerészlet	184, 185
Aranyhímzésrészletek	186
Aranycsipkerészletek	187—191
Gróf Bánffy Erzsébet, Rákóczi Lászlóné képe	192
Gyöngyös diszitésű szalagrészletek	193
Derékfűzőrészlet	193
Növényi rostokból készült övmaradványok	194

Gyulai Pál ifjúkorából.

Leányfalván — azon a bájos, dunaparti nyaralótelepen, hol élete második felében annyi kedves napot töltött Gyulai Pál, — már öregedő korában, 1881-ben, írta egyik szép versében, visszagondolva erdélyi kedves szülőföldjére, honnét oly régen elszakadt:

... „Oh, hány emlékem visszafáj
Hozzád te erdős, hegyi táj . . .“

Ezek között a fájó, de bizonyára mégis édes emlékek között lehetett az első szerelemnek egészen soha el nem mosódó emléke is.

Első szerelme egyszerű történetét kedvesen, szépen mondja el Gyulai 1847 december 1-én Kolozsvárról Szász Károly barátjához s költőtársához írt levelében.¹

Szerelme tárgya Pataky Dániel alispán fiatal leánya: Emilia volt. Gyulai 1843-ban, 17 esztendőskorában, mint első éves jogász, házi tanítóul került Patakyékhoz s ott meglátván Emiliát, költői ábrándokra hajló fiatal szívével azonnal beleszeretett. Emilia — mint Gyulai maga írja említett levelében — nem volt feltűnő szépség, talán olyan szellemes sem, mint hírlelék, de lényében volt valami, a mi a költő-ifjúnak lelkéhez szólt.

A fiatal szerelmesek rendes szokásához képest Gyulai sem mert érzéseiről szólni az imádott lény előtt, sőt annyira magába zárta azokat, hogy akkor még legbensőbb barátainak sem tett rólok említést. „... Gyermek voltam s tapasztalatlan — írja Szász Károlynak. Hittem, hogy a szerelem nem egyéb, mint ábránd, melynek néma boldogságára elég egy arcz látása . . .“

Tartózkodását különben részben az önbizalom hiánya is okozhatta, a magával való elégedetlenség, a szigorú bírálat a saját tulajdonságai-
val, képességeivel és körülményeivel szemben, a mi a fiatal Gyulait oly élesen jellemezte. Már gyermekkorában kenyérkeresetre utalt, szegény árva fiú volt s bár nemesi család sarja, mégis „igen magas“-nak képzelte az alispánékat. De dolgozott benne a zárkózott nemes lelkek

¹ E levél — 53-ad magával, miket Gyulai az 1847-től 1899-ig terjedő 52 esztendő alatt intézett Szász Károlyhoz — ez utóbbi családjának tulajdonában van.

szokásos büszkesége is: félt a nevetségessé válástól. Egyébként Gyulai — a ki bizonyos tekintetben maga volt a megtestesült őszinteség s gondolatait nyiltabban merete kifejezni talán bárkinél — bensőséges érzelmi dolgokban, családi ügyekben élete fogytáig mindig tartózkodó természet maradt.

Nemcsak nem nyilatkozott tehát imádottja előtt — hanem valósággal kerülte őt, félvén, hogy arczkifejezése, hangja, beszéde — árulója lesz szive féltett titkának. A házi tanító szobája egy kis kerti lakban volt s az ablak leeresztett függönye mögül órákig elnézte a bátortalan szerelmes ifjú a kertben foglalatосkodó, virágait öntözgető, vagy sétáló, olvasgató leánykát.

Talán ezek a kedves emlékek rajzottak Gyulai lelkében, mikor évekkal utóbb — 1851-ben — *A vén színész* című beszélyét írva, a következőket mondhatja a beszély hőisével, Dáviddal, a mint az szerelme történetének kezdetét beszéli: „... Lebocsátott függönyömmön nyilást vágtam s azon át, tőle látatlanul, figyeltem jövetelére, ellestem minden mozdulatát. Tudtam, melyik virágágyat öntözi előbb, minő virágokból köt bokkrétát, melyik fa alatt pihen, mikor áll meg a kerten átfolyó patak partján... E napok voltak életem legszebb napjai, teliek örömmel, titokkal, költészettel...“

De bármennyire titkolta is érzelmeit a fiatal Gyulai, azok a leány előtt nem maradhattak titokban. A nők — akármilyen fiatalok és tapasztalatlanok is — mindig tudják, legalább is sejtik s megértik a feléjük szálló imádatot, rajongást, sóhajokat. Gyulai is észrevette, hogy szive titkát sejtí Emilia s ez a körülmény boldoggá tette és a nyilatkozás vágyát érlelni kezdé lelkében.

Egy este — mikor a leány szülei nem voltak otthon — a fiatal nevelő regényt olvasott fel a ház kisasszonyának, egyedül ülve vele a szobában. A leány bátyja sem volt a közelben, a kisebb gyermekek pedig a szomszéd szobában játszottak, de az ajtó nyitva volt. Egyszerre a játszó gyermekek egyike az ifjú párra csapja az ajtót. „Kinyitni mindketten egyszerre ugrunk föl, írja Gyulai az említett levélben. Ugyanazon eszme, ugyanazon félelem. Ő szeret, én nyilatkozom...“

De ekkor — akárcsak valami vigjátékban — belép a leány bátyja, Gyulai jó barátja s a nekilendült szerelmes ifjú elhallgatott.

Így, ábrándok, sóhajok, kétség és remény között, beszédes némaságban telt el két esztendő. Mikor Gyulai — 1845-ben — otthagyta a Pataky-házat, Emilia meleg kézsorítással búcsuzott tőle s egy emléklapot adott át neki, hogy arra verset írjon. A lapocсka sokáig üresen állt. A költő túláradt szive gyakran nem tud verssel könnyíteni magán s Gyulai bizonyára valami nagyon szépet akart írni emlékül szive hölgyének, hogy pedig e tekintetben is mily szigorú mértéket szeretett alkalmazni, tudjuk.

A többször említett levélben is — pedig akkor már két éve mult, hogy Patakyéktól elment — azt írja Gyulai az Emiliától való búcsuzásról: „... Az emléklapra még nem tudtam verset írni. Kézszorítása pedig egyetlen pont multamban, hol emlékezetem édesen pihen...“

E szerelem tehát — látjuk, egészen az ábrándok világában maradt, de nem volt erő és kitartás híján s nem könnyen szakadt ki a mély érzésű ifjú szivéből. A Pataky-családtól távozása után még sokat gondolt a fiatal költő Emiliára s verseket is írt hozzá, melyek közül egyik legszebb s legismertebb a *Virágnak mondanálak* kezdetű, mely *E... hoz* címmel a *Pesti Divatlap* 1846. évi folyamának 37. számában jelent meg először s melyet *Virágnak mondanálak... cím* alatt még összes költeményeinek harmadik (1894. évi) kiadásába is felvett a költő.

Ugyancsak e szerelem emlékét őrzi a többek közt a *Kandalló mellett* című vers is, mit a szóbanforgó levél mellékleteképpen — *Székelyföldön* című, de összegyűjtött költeményei közt *Erdély* címet viselő versével együtt — azzal a kéréssel küldött meg Gyulai Szász Károlynak, hogy írjon „felőlök valamit őszintén, leplezetlenül.“

Az említett szerelmes vers — melynek kézírata megmaradt a levél mellett — megjelent ugyan a *Pesti Divatlap* 1848 január 16-iki 3. számában, összegyűjtött költeményei egyik kiadásába sem vette azonban fel Gyulai s így talán nem lesz érdektelen azt itt bemutatnunk:

Kandalló mellett.

Ülök a szobámban
Kandalló tüzénél,
Künn a téli éjben
Zúg és csattog a szél.
Jobban zúg szivemben
Éretted leánykám!
Sötét bánatomban
A mint elmondhatnám!
De nem mondok semmit;
Úgy sem érne hozzád.

Mélázom... mélázom...
S visszaemlékszem rád.
S gondolom magamban
Zúghatna tőlem szél,
Világvég lehetne
Csak mellettem ülnél,
Én pedig melletted,
Csillagos szemednek
Ragyogó tüzénél.

Patakyéktól elkerülve, már ritkán látta Gyulai a leányt s még ritkábban beszélt vele. Ha megtudta, hogy Emilia Kolozsvárt időzik, befutkosta az utcákat, csakhogy láthassa, megszólítani azonban nem igen merte s ha egyszer-másszor mégis beszélt vele, végtelenül ostobának és gyávnának érezte magát a leány színe előtt.

A viszony — ámbár hiszen alig is nevezhető annak — így lassan-lassan megszakadt. A huszonegyéves ifjú költő — 1847-ben — egy kis érzelgőséggel szól régi ábrándjairól. Úgy látszik, kicsit bántotta, hogy szerelme története olyan nagyon is egyszerű maradt, hogy maga kicsit élheteretlenül viselkedett s szerelmének nem maradtak gazdag emlékei.

Bizonyos hidegség, közöny, de azért egy kis világfájdalom is vett rajta erőt, szeretett volna újra szeretni, de nem tudott, pedig úgy gondolta, úgy érezte s úgy is írja abban a levélben, hogy: „... Nemsoká elhervad a tavasz, elhidegül a kebel...“

További négy esztendőnek kellett ismét eltelnie, míg egyszer megint előkerülvén a búcsuzáskor kapott tiszta lapocska, Gyulai 1851-ben megírta az emlékközzet. Hogy ezt az *Emlékkönyvbe* című kis költeményt — a mit verseinek első, 1870-iki kiadásából kihagyott ugyan, de a következőkbe belevett — csakugyan ráírta-e az emléklapra a költő s elküldte-e egykori eszményképének, arra nincs adatom. A csinos vers az első szerelem hő vágyáról, titkos érzéséről, szűz szemérméről s az elválás utáni forró könnyekről meleg őszinteséggel szól s utolsó szakaszában meghatóan búcsuzik a költő az egykor oly ábrándos szerelemmel körülrajongott leánytól:

„Emlék köztiünk ne pusztá szó legyen,
Ha nem lehet óh bár egy boldog óra:
Támadjatok fel régi könnyeim,
Egy perczre még, emlékül, búcsuzóra.“

A Szász Károlyhoz intézett, többször említett 1847-iki levélben a lélek sivár napjainak nevezi Gyulai azokat, mikor ábrándok nem rajzanak már a szívben, szerelem nem tüzeli a keblet s csak eszmék tudnak már lelkesíteni.

A szerelmi ábrándoktól nem zavart, de lelkesítő eszmékkal annál teljesebb napok csakhamar elkövetkeztek. De mennyire nem voltak azok sivárak!

Az ellenállhatatlan erővel feltámadt politikai eszmék az 1848. év virágzó tavaszán magukkal ragadva az egész nemzetet, lánggra gyújtották a fiatal költő borongó, komoly lelkét is.

A márcziusi bécsi és pesti események hírére egyszerre a cselekvés terére lépett Erdély is, hol az anyaországgal való teljes egyesülésnek, az uniónak gondolata — épp úgy, mint a Királyhágón innen — nagy népszerűséggel bírt. Az uniót a Pozsonyban együtt lévő országgyűlés maga is éppen úgy óhajtotta, mint a márcziusi ifjak „Mit kíván a magyar nemzet?“ című ismeretes kiáltványa, melynek 12-ik pontja szólt az Erdélylyel való unióról, a nemzet elengedhetetlen kívánalmái egyikéről. „Mint vezéricsillag emelkedett ki az eszme — írja Kővári László, Erdély egyik historikusa² — a magyar nép keblében oly régtől melegített nagy gondolat: az unio.“

Akkor persze még nem röpültek a hírek olyan gyorsasággal,

² Kővári László: Erdély története 1848/9-ben. (Pest, 1861.) 5. l.

mint ma s a hatóságok igyekeztek is az izgató hírek terjedését még jobban nehezíteni. „A' bécs-pesti híreket hozó postát — írja az *Életképeknek Kis démon* álnevű kolozsvári levelezője³ — azon napon lezárták, mint Muszkaországban, de csakugyan a' híreket sem ki az országból, sem be a' postára zárti nem lehetett. Eljöttek azok a' szabad magyar hazai szél szárnyain s minket felvillanyoztak . . .“

Valóban, a márczius 15-én Pesten történekről értesülvén az erdélyiek rohamosan kezdtek fejlődni az események ott is.

Ezekről az izgatott, lelkes napokról is írt Gyulai Szász Károlynak Nagyenyedre s egyik levelét — mely oly híven tükrözi vissza nemcsak a maga lelkének állapotát, hanem a közhangulatot is — alább egész terjedelmében közlöm, megjegyezve, hogy e levélen nincs kelet, pedig azt Gyulai rendesen feltüntette levelein s annak ezúttal elmaradása talán éppen arra az izgatottságra vezethető vissza, mely e mozgalmas napokban körülötte uralkodott s őt magát is annyira elfogta. Megállapítható azonban a szövegből, hogy a levél 1848 márczius 21-én kelt Kolozsvárt, a 20-án tartott városi gyűlést követő napon, mely gyűlésen határozták el Méhes Sámuel tanárnak, az Erdélyi Híradó szerkesztő-kiadójának s a Magyar Tudós Társaság tagjának, valamint id. gróf Bethlen Jánosnak, az erdélyi ellenzék nagynevű vezérének, Kővári szerint Erdély Deák Ferenczének⁴ indítványára, hogy a főkormányshékhöz — melynek élén gróf Teleki József kormányzó, a jeles történetíró, a Magyar Tudós Társaság elnöke állott — felíratot intézzenek a nemzeti követelmények tárgyában.

Ugyanazon a napon, mikor az alább közlendő levelet intézte Szász Károlyhoz, írta Gyulai *Kolozsvárt, márcz. 21-én* című, egy 16-od rétvű zöld színű lapocskán külön is megjelent, de a Szász Károlylyal és Mentovicscsal együtt 1848-ban kiadott *Nemzeti Színek* című kis füzetbe is felvett eme költeményét:

Kolozsvárt, márcz. 21-én.

Nyugot felől, testvérink ajkiról
A szent szabadság menyindörgése szóll;
Ébredjünk és fogjunk kezét
S harsogjon föl hazánk felett
E szó:
Legyen szívben, hazában
Az ébredő magyar közt *unio*.

³ *Életképek* 1848. évi április 23-án megjelent 18. száma.

⁴ Ld. Kővári id. m. 7. l.

Nyugot felől, testvérink ajkiról
 A nemzetegység szent igéje szól;
 Ki nyugszik még? Ki vesztegel?
 Most vagy soha! dörögjön fel
 E szó:
 A két magyar hazában
 Legyen szabadság! legyen unio!

A levél pedig így szól:

„Barátom!

Szabadság! Unio!

A tegnapi nap legfontosabb napjaink egyike volt. Sietek mindenről tudósítani.

Mihelyt a bécsi és pesti fölkelés híre hozzánk jutott, az öreg Bethlen Ján. conferentiát tartott s a polgárságot és ifjúságot felszólította a leg-élénkebb részvétre.

Minden osztály, minden utczaszeglet gyűlést tartott. A conservatívek remegtek . . . majd azon nap délutánján kezét fogtak az ellenzékiekkel.

20-án éjjel feliratokat ragasztottunk a falakra s bekóboráztuk a kávéházakat.

Reggel a város mozgásba volt. Az ifjúság „Unio“ feliratú lobogóval állott meg a városháza előtt. A népség mindinkább gyűlt . . . Unio kokárdák — Magyarhon színe — osztattak ki — „éljen az unio“, sajtószabadság sat. kiáltoztak.

A választó polgárság összegyűlt — a tanácsház majd letört a hallgatóság alatt. Ben Méhes föláll s indítványt tesz . . . Azalatt künn mind nagyobb zúgás, majd nemzeti dalokat énekelnek, utcai szónoklatot tartanak s „Unio“ feliratú lobogót tűznek föl a városházára.

Én és Bethlen Miklós⁵ az utczákon az Uniot éltetve jártunk az ifjúsággal.

A választó polgárság mindenben megegyezik. A nép hallani kívánja a határozatot, petioját és zúg és orditoz.

Az erkélyre is lobogót tűztek föl . . . a város jegyzője kilép. „Halljuk“ . . . Csend. A petio főbb pontjait: Unio, közteherviselés sat. roppant tetszészaj követi. A nép két sorba áll, a követség megindul a kormányzék felé. Éljen az Unio! harsog az utczákon!

A kormányzék udvarát nép lepi el . . . a catholicus ifjak kirontanak. Halljuk a kormányzót.

A kormányzó kilép és mindent ígér. Éljen az Unio.

⁵ Bethlen Miklós, id. Bethlen János fia, Gyulai tanítványa. 1831-ben született, a szabadságharcban honvédszázados volt, — az ötvenes évek derekán *Bolnai* név alatt többször fellépett a Nemzeti Színházban.

A „postaházra, mert nem adják ki a pesti lapokat“ kiáltja Kőváry Józsa.⁶ A tömeg megindul . . . nagy bajba kerül megtéríteni . . . az iskola felé.

Ott megáll, fölemelések, szónoklatok történnek. Az ifjúság közül én és Bethlen Miklós szónokoltunk.

A tömeg eloszlik, semmi rakoncátlansági nyomot nem hagyva maga után.

4 órakor posta érkezik. A magyarhoni híreket nagy hangon olvassuk csapatonként az utszákon. Mozgás, öröm, ingerültség.

7 órakor roppant fáklvás zene indul meg a kormányzóhoz. Bethlen Miklós szónokol . . . A kormányzó mindent ígér, s a csendet szívünkre köti. Innen Bethlen Jánoshoz megyünk. Ott én szónokoltam . . . Bethlen szép beszédet tart a tömegnek. Méhesnek újra Miklós szónokol.

Az iskola udvarán rogust raknak a fáklvással . . . s az ez alkalomra készült dalt éneklük.

Ma sürgönyök mennek szét minden vármegyére és városhoz, a conservativok és ellenzék fejeitől aláírt nyilatkozattal.

Az enyedi ifjúság nem fog hátramaradni ugy-e?

*Gyulay.*⁷

Három héttel utóbb, április 10-én ismét ír Szász Károlynak Gyulai s többek közt ezeket mondja: „. . . Én most elemembe vagyok. Nekem izgatottság kell s Kolozsvárt az van, az elébbiekhez nem is hasonlítható . . .“ Akkor már persze nagy hullámokat vert az Unio-mozgalom. Az öreg Bethlen Jánosnak s a conservativok egyik vezérének: báró Jósika Lajos, dobokai főispánnak s udvari cancellárnak aláírásával ellátott, tehát a pártok közti válaszfal ledőlését jelző felhívás nyomán a megyék egymásután lelkesen nyilatkoztak az unio mellett s közeledett az utolsó erdélyi országgyűlés összehívása, a mi iránt éppen az előtte való napon — mikor Gyulai most utóbb említett levelét írta — kérelmezett a Kolozsvárra érkezett udvarhelyszéki székely küldöttség a főkormányzéknel.

Képzeltető, mily lázasan érdeklődött a fejlemények iránt a fiatal Gyulai s mily lelkesen vette ki a maga részét az eseményekből. Ekkor tájban az említett „Nemzeti Színek“ című kis versgyűjtemény rendezésével és abban megjelenendő verseinek kiegészítésével volt elfoglalva. Az április 10-iki levélben referál is e dologról, tudatva, hogy már nyomdába adta a gyűjteményt, mely a husvétii ünnepek utáni napokra fog elkészülni s hogy már is élénk érdeklődés nyilatkozik a kis füzet

⁶ Kőváry Józsa — László testvére — akkor ügyvéd Kolozsvárott. Egyik vezére volt az erdélyi „márcziusi ifjúság“-nak s az elsők közt lépett a szabadságharc kezdetén a Kossuth-huszárok közé.

⁷ Akkor még y-nal írta nevét.

íránt. Felemlíti, hogy mikor a székely küldöttség Kolozsvárt járt, a Biasini-vendéglőben több verset felolvasott a küldöttség iagjai előtt a készülő kötetkéből. „A tíz poharat ugyancsak kiitták a székely atyafiak a hazáért s a te egészségedre“ — írja, utalva Szász Károlynak a gyűjteménybe felvett *Tíz pohár* cz. költeményére, melyben a költő a szabad sajtóért, magyar kormányért, a pesti hongyülésért, jogegyenlőségért, nemzeti őrseregért, a közteher hordozásáért, örök váltságért, a magyar hősökért, a jogtalanul börtönbe vetett áldozatért⁸ és az *egy* honért ürít poharat.

A kis füzet — „Szabadság! Unio!“ jeligével a belső címlapon — csakhamar meg is jelent s Gyulaitól öt verset hozott, melyekből kitetszik, hogy a nemzeti lelkesedés egészen magával ragadta, de sőt az igazi forradalmi szellem is megérintette az ifjú költőt. Örömmel hallja az „ébredés zaját“, a „Szebb halál nem érhet“ cz. versben pedig már a csatatérre készül:

„Félre lant és ábránd, kardot kezeimbe,
És véres csatáknak dörgő trombitáját.“

A *Kolozsvárt ápril 9-én* című versben — mely eltagadhatatlanul Petőfi *Nemzeti dalának* hatása alatt készült — a szabadság és unio gondolatát egyesíti a refrainben:

„Megesküszünk életre halálra,
Szabad s egy lesz a magyar hazája.“

A forradalomban — mit akkor még senki sem nevezett szabadságharcznak — Gyulai, mint tudjuk, fegyverrel kezében nem vett részt, minek oka azonban bizonyára nem a lelkesedés hiánya volt; hiszen ez időből való versei mutatják, mennyire érdeklődött a magyar ügy iránt s szóval-tollal mily lelkesen tudta védni a nemzet igazát. Bátyja: Ferencz és öcsce: Sándor honvédeknek álltak, ő maga — megválván a Bethlen-házban viselt nevelői állásától s egyben Kolozsvártól — Pesten a lapokba dolgozott és Gróf Teleki Domokosnak titkára lett. Kolozsvárt megszállották Urbán császári tábornok hadai s Gyulai nem tudott eljutni megbetegedett anyjához s mikor végre 1849-ben hazatérhetett: csak kis húga várt reá, anyjuk már a temetőben feküdt. Hogy hagyhatta volna el a gyámolításra szoruló kis testvért? Otthon maradt s ha már honvédnek nem állhatott, beállott a *Honvéd* című lap munkatársai sorába, hogy keresményéből kenyérrelvót juttathasson hűgának.

Majd visszatért a fővárosba s ismét elfoglalta titkári állását Telekinél s Pesten és Gyömrőn tartózkodott.

⁸ Bizonyára Stáncsics (Táncsics) Mihályt érti, kit márczius 15-én szabadítottak ki börtönéből.

Ez utóbbi helyről írta 1850. május 11-én kelt levelében Szász Károlynak:

„... Én most is, mint a forradalom alatt, híven teljesítem titoknoki, tanítói, írni s tudja isten még miféle kötelességemet. Szegény és nyomorúlt vagyok most is, mint azelőtt. De bukásunk talán sokkal mélyebben, megrázkódtatóbban hatott rám, mint azokra, kiket a forradalom emelt és boldog állapotba helyezett. Csak hazám és érző szívem volt. Az első elveszett, a másik megmaradt, hogy vérezzen. Hanem azért még nem estem kétségbe. Egy nagy és dicső nemzetet, mely békében az emberiség nagy eszméiért lángolt, csatáiban egy félvilágtól bámult hős lón s lánczai közt büszkén szenved a nélkül, hogy meg alázott és térden csúszó legyen, nem lehet oly könnyen elpusztítani. Csak önmaga pusztíthatja el magát...”

E hang már nem az, a mi a *Nemzeti Színek* verseiben forrong; ott a 48-as év izzó légkörében Gyulai is — bár lelke természetből fogva komoly, fontolgotó, benyomásokra nem túlságosan fogékony volt, — éppen olyan mámorosan lelkes márcziusi ifjúnak mutatkozott, mint a többi; itt, a szabadságharcz leveretése utáni nehéz gyászban már komoly, meglett férfiúként szól, a haza iránti szeretetben nem fogyva, csak erősödve, de a lelkesedés mámorát a hazafiúi aggodalom váltotta föl. A nemzet hősi küzdelmére büszkeséggel gondol vissza; de már fél, nehogy a honszeretet lobogó tüze a hazát is felemészsze. Még bízik a nemzet őseréjében, de már mintha latolgatná a nemzet gyöngéit is.

A 48-as nagy idők — a mint forduló pontot képeznek hazánk történetében — éppúgy határvonalat húztak Gyulai lelki életében, de bizonyos tekintetben élete külső körülményeiben is. Addig ifjú volt, — a fiatalság szélsőségei és túlzásai nélkül ugyan, de érzésekben, munkáiban, hazaszeretetben mégis az első fiatalság hevülékenységeivel, könnyedségeivel, zajosságával — 48 után mind jobban előtérbe lép természetének borongó alaphangja, komolysága, megfontoltsága — akár szeretni, akár dolgozni. akár a haza ügyét képviselni kell.

A hevesebb indulatoknak érzelgősségre hajló költőjéből így lett lassan Gyulai a borongó érzések méla hangú lantosává. Érzésvilága mindinkább csillapult, mindjobban mélyült s ezzel lépést tartott írói stílusának tisztulása, erősödése és finomodása; mind inkább fejlődött kritikai éleslátása és ereje, — mígnem a stílus-művészet és a kritika terén a legtisztább régiókba emelkedett, a legmagasabb csúcsokra jutott.

De megkapó, szívhez szóló költeményeiben, a jellemrajz csodás erejével ható beszélyeiben, finoman elemző értekező prózájában s őszinteségükkel és igazságukkal egyaránt kimagasló kritikai dolgozataikban, — az irodalmi élet többé-kevésbé hangos csatáiban s a politika hullámvásai között, Gyulai mindig hű maradt magához, a maga

erős, de tiszta forrásból fakadó elveihez s meggyőződéséhez, — s hű maradt a haza igazi érdekeihez, a mi nem könnyű dolog. Ő maga írja „*Kemény Zsigmond sírjánál*“ című versében:

„A hont híven szeretni oly nehéz,
Csordultig a szív s elvakul az ész.“

Talán nem érdektelen hangsúlyoznunk, hogy bár az Erdély és az anyaország közti uniónak nálánál lelkesebb és igazabb híve alig volt, s bár az unio a maga teljességében keresztül is vitetett és ő életének nagyobb felét erdélyi szülőföldjétől távol, az ország fővárosában töltötte, mégis igazi erdélyi maradt, a szónak legnemesebb értelmében. Meggyőződésének szívóssága, magyarságának túlzásoktól ment ereje, írói nyelvének színe és fordulatosága mind az erdélyi nemes magyart mutaták, ki övétől örökölte azt a kizárólagos jellegű nemzeti érzést, mely Erdélyben, az anyaországtól való hosszú elszakadottság idejében még erősebben kifejlődött, mint a Királyhágón innen s ki a magyar irodalmi nyelvhez talán legközelebb álló erdélyi nyelvjárást emelte művészi magaslatra.

„Sanyarú gyermekségének“ és „szomorú ifjúságának“⁹ borús emlékei, — az első szerelem édessége és fájdalma — az irodalmi munkássággal járó első küzdelmek és az első sikerek, a vészbe jutott haza ügye iránt támadt ifjú lelkesedése, majd bánata és aggodalma, annyi szállal fűzte őt Erdélyhez, hogy bérczes kis hazájától érzésben és gondolatban soha se tudott elszakadni, erdélyi mivoltát hosszú közpályája egyetlen fordulatan, semmiféle körülményei közt sem tagadta meg.

Élete utolsó tavaszán — 1909-ben — egyszer a jövőre vonatkozó terveiről beszélt velem a testben már nagyon megrokkant, de lélekben még mindig csudálatosan ép Gyulai. Mintha érezte volna, hogy kevés ideje van már hátra, pedig hanyatló életének van még egy vágyódása: Kolozsvárra készült, szülővárosába, hol már régen nem járt. A nyártól remélt egy kis erőre jutást, hogy könnyebben megtehesse a nagy utat.

Az ősz eljött, de az ő ereje nem tért vissza s nagyobb útra kellett mennie: az örökkévalóságba.

Ebben a folyóiratban, mely Erdély egyik legkülönlegesebb intézményének: az Erdélyi Múzeum-nak nevét viseli homlokán, azt hiszem méltán foglalnak helyet az igaz szeretettel és őszinte megilletődéssel írott eme sorok, melyek az Erdélyi Múzeum egyik megalapítójának amaz ifjúkori emlékeiről szólnak, melyek őt oly elszakíthatatlan lánczokkal csatolták erdélyi szép szülőföldjéhez.

(Budapest.)

Legifj. Szász Károly.

⁹ Ld. *Szilveszter éjszakáján* című költeményét 1875-ből.

A „mintha” filozófiája, vagy: a fikciók szerepe szellemi életünkben.

(A Szakosztály 1911 október 25-iki ülésén bemutatott tanulmány.)

— Első közlemény. —

Ha a XIX. század utolsó és a XX. század első évtizedének filozófiai áramlatait vizsgáló szemmel tekintjük, ki nem kerülheti figyelmünket az a határozatlanság és bizonytalan tapogatózás, a mely az egyes filozófiai disciplinák céljai s ezen célokhoz vezető eszközök tekintetében oly sajnálattal észlelhető. Legtöbb esetben már a kutatás célját is homályosság veszi körül s ez a homályosság csak növekedik, mihelyt a kutatás mód-szeréről s a célhoz vezető eszközök megválasztásáról van szó. A kutatás nagy előszeretettel merül el az egyes, aprólékos s igen sokszor egészen csekély fontosságú részletek fejtegetésében és az elemzés igen gyakran fordul oly fogalmak kutatására, a melyeknek fontossága valóban kérdéses. Ez az aprólékos, részletekben elmerülő kutatás azután természetesen szem elől téveszti a nagy egészet, az általános és főcél, mely felé a filozófiának tulajdonképpen törnie kellene.

Állításom igazolására legyen szabad egy példát említenem, egyik legfontosabb filozófiai tudománynak, az *erkölcstannak* területéről.

Az erkölcstan legelső kezdetei óta e kérdésre keres feleletet: miként kell cselekednem, hogy cselekedetem *jónak* legyen minősíthető. Röviden: az erkölcstan az erkölcsi *kell* kérdésére törekszik kielégítő feleletet adni. Ez az alapkérdés, a dolog természete szerint, a problémáknak egész seregét rejti méhében. Mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy mit is értünk az erkölcsiség alatt? mi az erkölcsileg *értékes*? mi a *jó*, melylyel az erkölcsileg helyes cselekedeteket szoktuk mérni? Ez a kérdés azután átvezet az erkölcsi *mérték* kérdésére, a mely a legszorosabban függ össze az *értékelés* kérdésével általában. Az értékelés problémája pedig oly számtalan különböző szálból szövődik egybe, hogy e szálaknak elemzésére — Brassai kifejezésével élve: fejtegetésére egy egészen különálló disciplinára volt szükség. Az értékelésről szóló filozófiai tudomány — az általános értéktan vagy axiologia — mindaddig nem volt megalapozható, míg az emberi szellem sajátlagos funkciójával, az ismeréssel teljesen tisztába nem jöttünk. Eként vezet az egyik kérdés a másokra át s míg minden egyes kérdés száleit türelmes elemzéssel fel nem bontogattuk, addig az alapkérdés megfejtésére sem lehetett gondolni. Ez a türelmes elemzés pedig csak ismeretelméleti és dialektikai alapon történhetett meg. Minden más eszköz és módszer hiábanvalónak bizonyult és hiábanvalónak fog bizonyulni minden időben, bármily éles elmével, bármily szigorú logikával is alkalmazzuk azt.

Az ismeretelméleti és a dialektikai megfontolások hiánya vagy könnyelmű felületessége volt az oka annak, hogy az erkölcsfilozófiai fejtegetések csak a kérdés periferiájáig tudtak hatolni, de a kérdés lényegébe elmerülni nem bírtak elég erővel. A filozófiai kérdések szentek-szentjébe belépnie csak annak adatott meg, a ki az ismeretelméletnek és dialektikának teljes fegyverzetével vonul föl arra a kemény harcra, melyet a feléje meredő nehéznél nehezebb problémákkal kell megvívnia. A ki hiányos fegyverzetben vagy talán merőben e fegyverzet nélkül akar harcolni, az olyan férfiú már előre tegyen le minden reménységről: a filozófiai problémák felett úrrá nem lehet.

Az újabb keletű ethikai kutatások, szinte kivétel nélkül, első látásra elárulják, hogy szerzőjük nagyon hiányos ismeretelméleti fegyverzettel rendelkezett, a mikor e praktikus disciplina problémáival akart tisztába jönni. A legtöbb kutató az egyes részletekbe merült el, az egyes mellékkérdések megfejtését tekintette a lényegnek s míg ő maga szinte mesterségesen ködbe burkolta az alapproblémát, mégis arról panaszkodik, hogy a főkérdés körül még ma is alig átlátszó homály borong. Pedig éppen az ő feladata lett volna, hogy ismeretelméleti és pozitív dialektikai megállapítások segítségével megvilágítsa a homályban levő alapkérdéseket. Az eként megvilágított alapproblémáról azután elégséges fény vetítődött volna a részletkérdésekre is, a melyek jelentésüket, értelmüket az alapkérdés jelentéséről és értelméről nyerik. Ha megvilágítják vala az alapproblémát, úgy világosan látták volna a főcélzt is és ehhez képest, helyesen válogatták volna meg a cél felé vezető módszert.

Az alapprobléma való, igazi természetének felismerésével és következetes megállapításával együtt jár a helyes módszernek alkalmazása is. E nélkül azonban helytelen útra tévedünk s a fáradságos elmemunka, a melyet kutatásainkra hiában pazaroltunk, ismét csak negatív eredményt statuál. Ilyen helytelen útra tévedett az erkölcsfilozófiai kutatás, a mikor az erkölcsstan alapkérdését hol lélektani, hol biológiai, hol sociológiai, sőt itt-ott egyenesen theologiai természetűnek tekintette s ehhez képest hol a lélektan, hol a biológia, hol a sociológia, hol a theologia eszközeihez fordult kérdéseinek megfejtésében. Az alapprobléma természetének helytelen megállapításával együtt járt az eszközök, a módszer helytelen megválasztása és illetéktelen területen való alkalmazása. Egy kis ismeretelméleti és dialektikai megfontolás könnyen kimutatta volna azt a különbséget és pedig egyenesen a lényegbevágó különbséget, a mely volt egyfelől az erkölcsstan, másfelől a lélektan, a biológia, a sociológia és a theologia között.¹

A mit mondtunk az erkölcsfilozófiáról, ugyanaz áll több-kevesebb mértékben a többi filozófiai disciplinára is. Az aesthetika még ma is úgy kezelik, mint lényegileg lélektani tudomány, sőt némelyek a biológiához szeretnék kapcsolni egyenesen. Pedig a lélektani elemzés által a feladatnak csak egyik felét és határozottan a kisebb fontosságú felét oldottuk meg. Az aesthetikai tárgynak *jelentéséhez* semmiféle lélektani hüvelykezéssel közelebb nem férközünk. Valamely folyamat ismerete még nem határozza meg azt a tartalmat és jelentést, a mely ezen folyamatban megvalósul. A

¹ Erre nézve ld. „Az erkölcsi érték filozófiája“ cz. munkám I. Részét. Steinnál Kolozsvárt és Kókainál Budapesten 1911-ben jelent meg.

genesis ismerete még nem a *λογος* ismerete. Az esztétikához hasonló helyzetben volt egészen napjainkig, sőt hasonló helyzetben van bizonyos tekintetben még ma is a *logika*, holott annak művelésén Aristoteles óta az emberiség legkiválóbb gondolkozói fáradoztak. E tudomány is a pszichologizmus hatása alá került s igen hosszú időn át tulajdonképpen nem is volt egyéb, mint az emberi gondolkodás lélektana: azoknak a processusoknak és jelenségeknek bonczolása, a melyek között az ismeret megvalósult. A lélektani irány, mely az ú. n. szellemi tudományoknak egyedüli és elégséges alapjául a pszichológiát tartotta, a logika terén is szinte egyeduralomra tett szert s a múlt évszázad utolsó évtizedeiben a logikai pszichologizmus volt az uralkodó irányzat úgy Európában, mint az amerikai államokban. Amerikában ezt az irányzatot azután az ú. n. *pragmatizmus* váltotta föl, a melynek *biológiai* színezete tagadhatatlan. A Kant által inaugurált *kriticizmus* úgy a logika, mint az axiológia, az ethika és az esztétika terén csak a legutóbbi időben kezd nagyobb mértékben és hangsúlyozottan érvényesülni.

A tapogatózó céltalanság és az eszközök fölől való bizonytalanság azonban egyetlen tudományban sem oly kirívó és kézzelfogható, mint a *sociológiában*. A sociológia u. i. akárhogyan vitatják némelyek az ellenkezőjét, filozófiai tudomány és mint ilyen kezelendő. A sociológia, mióta *Comte* megalapította az által, hogy a pozitivizmus módszerét alkalmazta a társadalmi élet tüneményeire is, folytonos változásnak van kitéve s úgy tetszik, mintha mivelői a herokleitási *παντα ρεω* elvet akarnák rajta tapasztalatilag is demonstrálni: hol a lélektan, hol a biológia, hol a fiziológia eszközeivel akarják felépíteni a sociológia épületét. Ez az eljárás pedig világosan demonstrálja azt az állításunkat, hogy a sociológia célja és módszere fölől való bizonytalanság általános. Még arra nézve sem értünk egyet, hogy vajjon mi is a sociológia tárgya. Ma már igen nagy a hajlandóság arra, hogy minden olyan tudományt, a melyben az ember bármilyen csekély szerepet is játszik, a sociológiába számítsanak. Így azután a sociológia a maga számára foglalja le a néprajzot, az anthropológiát, a nemzetgazdaságtant, a mezőgazdaságtant, a filozófiát, a lélektant, a vallástörténelmet, a büntetőjogot — szóval — a szociologus egy olyan férfiú, a ki tud de omnibus rebus, et quibusdam aliis, azaz ért mindenhez s ezenkívül még máshoz is. Pedig nemcsak a politikában, hanem a tudományban is, sőt itt még nagyobb mértékben, érvényes az a régi tétel: *divide et impera!* Minden tudománynak meg van a maga sajátlagos célja és módszere, meg van a maga különös tárgya, a melynek feldolgozása az ő feladata. A célok, módszerek és tárgynak összezavarása okozza azt a nagy zűrzavart és homályt, mely a sociológiai kutatások terén észlelhető és a mely lehetővé teszi azt, hogy a társadalomtudomány egyes politikai pártoknak gusztusa és érdekei szerint alakul s a hány párt, annyi társadalomtudomány. A célok, a módszer és a tárgy összezavarásának oka, ott, a hol nem szándékos összezavarással van dolgunk, kétségkívül a társadalomtudomány ismeretelméleti és dialektikai megalapozásának teljes hiánya. Alig veszi magának egyetlen sociologus is azt a fáradságot, hogy a társadalomtudományban szereplő fogalmakat kritika tárgyává tegye s azoknak jelentését, értékét meghatározza, hanem ostwaldi dilettantizmussal operál oly fogalmakkal, a melyeknek értelme előtte vagy homályos vagy merőben ismeretlen.

Az ethika, aesthetika, logika és sociologia sorsában osztozik végül a *természetfilozófia* és a *vallásfilozófia* is. E két tudományban uralkodó bizonytalanság és zavar valósággal kétségbeejtő. A ki Ostwald természetfilozófiáját és a pragmatizmus vallásbölcseleti fejtegetéseit behatóbban tanulmányozta, bizonyosan igazat fog adni nekem: e két filozófiai disciplina gyökeres revisióra szorul. E revisió pedig az ismeretelmélet és a dialektika segítségével lehetséges csupán. A míg nem tudjuk mi a vallás? és nem tudunk feleletet adni arra a kérdésre: mi a természet? — addig hagyjunk békét minden természetbölcseletnek és vallásfilozófiának.

Az ismeretelméleti és dialektikai fejtegetések hiányának, az egyes filozófiai disciplinák körében uralkodó bizonytalanság és zavar mellett, van még egy másik igen érdekes bizonyossága is, t. i. a Kant által eliminált *metafizikának életrekeltegetése*, a melyben a főszerepet a francia *Bergson* és követői viszik. Tagadhatatlan, hogy a jól értelmezett metafizikára szükség van, mert hiszen a jól értelmezett metafizika nem más, mint maga a filozófia. Csakhogy ez a jól értelmezett metafizika éppen úgy nem lehet el az ismeretelméleti alapozás nélkül, mint a hogyan nem lehet el egyetlenegy filozófiai disciplina sem. A dolog tehát úgy áll, hogy nem az ismeretelméletnek van szüksége metafizikára, hanem megfordítva, a metafizikának van szüksége az ismeretelméletre. Ismeretelmélet lehet metafizika nélkül, de metafizika nem lehet ismeretelmélet nélkül. Éppen ezt a viszonyt ismeri félre Bergson, a mikor a metafizika felállítását, illetve ismét életrekelését sürgeti s a metafizikai ismeret eszközéül az *intuitiót* állítja oda, a melynek segítségével képesek vagyunk a való életet megragadni és hatalmunkba keríteni. A mi ismerésünk soha intuitio nem lehet, mert részről-részre halad, pontról-pontra megy, a mikor a valóságot megközelíteni igyekszik. Azaz: minden ismerés, minden *emberi* ismerés *discursiv* természetű. A metafizika is kénytelen ehhez a *discursiv* ismeréshez fordulni és fogalmak segítségével közelíteni meg azt, a mit valóságnak hívunk. Az ember és a világ között u. i. a képek és a fogalmak a közvetítők; nélkülök az ember nem boldogul az ismerés terén.

A mit tehát fennebb mondtunk a különböző filozófiai disciplinákra, ugyanazt kell mondanunk a metafizikára is: ismeretelméleti kritika és megalapozás nélkül a metafizika éppen olyan határozatlanságban és homályban fog sínylődni, mint akár a logika és aesthetika, akár az ethika és sociologia. Minden filozófiának kezdete és vége az ismerés processusának és az ismerés gerinceit képező fogalmaknak ismerete. Mert a filozófiának egyetlen tárgya: az ismerés.

A filozófiai tudományok terén uralkodó határozatlanság és ingatlanság, a megalapozásnak és a fogalmak kritikájának szinte teljes hiánya szükség szerint vezettek az ismeretelmélet és dialektika erőteljesebb, határozottabb és behatóbb művelésére. Az ismeretelmélet a filozófiai kutatások és a filozófiai érdeklődés középpontjába került és napról-napra növekedik azoknak száma, a kik az epistemologia vagy gnoszeologia munkásainak sergébe szegődnek, belátván azt az igazságot, hogy ismeretelmélet nélkül nincs filozófia és nincs öntudatos tudás. Míg ezelőtt még csak néhány évvel is alig találkozunk egy-egy ismeretelméleti művel s a dialektikai fejtegetés ritkaságszámba ment, ma már az ismeretelméleti és dialektikai tanulmányoknak egész özöne árasztja el a filozófiai irodalmot.

Az a munka is, melynek ismertetését és kritikáját óhajtjuk az alábbi

sorokban adni, az ismeretelmélet és dialektika szolgálatában áll, kimutatni iparkodván azt a nagy szerepet, melyet a fikciók visznek az ember szellemi életében. Ez a tanulmány azonban, mely a Vaihinger művének kritikáját adja, nem bír csupán negatív jellemmel, hanem határozottan pozitív karaktert mutat: a könyvben foglalt állítások és tanok kritikája kapcsán az ismeretelmélet főproblémáit érinti s az ismeretelmélet, valamint a dialektika vázlatát nyújtja, szem előtt tartván mindig a *Platon* mondását, a melyet valamelyik dialogusában a Sokrates szájába ad: *ἵσθη ἂν ὁ λόγος, ὡς περ πνεῦμα, φέρη, ταύτην ἰτέον*².

1. Vaihinger tana a fikciók természetéről és rendszeréről.

Mielőtt *Vaihinger* tanának,² a mely minden izében ismeretelméleti és logikai természetű, tartalmi ismertetéséhez fognék, szükségesnek tartom, az előszó nyomán a mű keletkezéséről egy pár szót szólni.

Vaihinger, a hallei egyetemnek nyugalombavonult professzora, tulajdonképpen a mű kiadójának nevezi magát, de a mint a tárgyalás folyamán több helyről is egészen nyilvánvaló, ő a műnek szerzője is. Úgy látszik, a szerzőt erre az eljárásra az a körülmény indította, hogy a mű már ezelőtt 40 évvel elkészült, de csak napjaink kedvező filozófiai áramlatai bírták reá az írók annak közzétételére. Az első, *alapvető résznek* kézirata már 1876/77 telén teljesen készen volt; a 2-ik, *specziális rész* kézirata 1877. és 1878. évekből való; a *történeti rész* pedig az 1875—78. években készült el. A kéziratban a szerző némi alakí változtatásokat tett, de a mű lényegében véve teljesen ugyanolyan maradt, a milyennek szerzője a 70-es években kidolgozta.

A mű tulajdonképpen *egy* kérdésre keres feleletet, arra t. i., *honnan van az, hogy mi tudatosan hamis képzetekkel helyes eredményre jutunk?* Egész szellemi életünk u. i. telve van olyan hamis képzetekkel, a melyekről mindnyájan tudjuk, hogy hamisak, de a melyeknek segítségével aként dolgozhatunk, hogy a nyert eredmény egészen helyes és a valóságnak megfelelő. Így például a matematikában a „végtelen kicsiny“ fogalmával operálunk, holott jól tudjuk, hogy ez a fogalom önmagának ellentmond s tehát teljes mértékben helytelen fogalom. Ha az ilyen tudatosan hamis képzeteknek külső, nyelvbeli formáját figyelmesen vizsgáljuk, mindenütt a *mintha. als ob, que si* kötőszóval, illetve ezzel egyjelentésű kötőszavakkal találkozunk s ezért nevezi szerző a maga munkáját: az „Als ob“, a „*mintha*“ filozófiájának.

Az ilyen tudatosan hamis képzeteknek, a fikcióknak tárgyalásával, ismeretelméleti és logikai művekben ritkán találkozunk s Vaihingert éppen ez a körülmény bírta arra, hogy a tárgynak egy egész kötetet szenteljen és tüzetesen vizsgálja meg a fikciók természetét, történeti jelentkezését s kísérjelje meg rendszerüknek felállítását. A munka megírásához a végleges és döntő lökést a materializmus történetének kiváló írója, F. A. Lange

² H. Vaihinger: Die Philosophie des Als Ob. System der theoretischen und praktischen u. religiösen Fiktionen der Menschheit auf Grund eines idealistischen Positivismus. Mit einem Anhang über Kant und Nietzsche. — Megjelent Reuther & Reichardnál. Berlin (1911.) XXXV és 804 lap.

adta, a ki a kéziratban olvasott tanulmányról következőleg nyilatkozott: „Ich bin sogar überzeugt, dass der von Ihnen hervorgehabene Punkt einmal ein Eckstein der philosophischen Erkenntnistheorie werden wird.“ A mai filozófiai viszonyok és áramlatok pedig, a melyek a mű szellemére kedvezőek, arra indították a szerzőt, hogy művét a nagy közönség ítélete elé terjessze. És valóban a *Wundt* voluntarismusa, a *Mach* és *Avenarius biológiai* ismeretelmélete, a *Nietzsche* filozófiája, a *pragmatismus* tana, egytől-egyig telve vannak olyan vonásokkal, a melyek a „mintha filozófiáját“ ezekkel az áramlatokkal nagyon közeli rokonságban hozzák a nélkül azonban, hogy egyikük is teljesen azonos volna a *Vaihinger* felfogásával.

Az a felfogás, a mely az egész műben érvényre jut, a *Kant* filozófiájának talaján sarjadt s a munka tulajdonképpen, a mint szerzője mondja, a radikális *Kantot* szólaltatja meg. Elismeri ugyan az *aesthetikai*, az *erkölcs*i, a *logikai* és a *vallási fikció*iók óriási hasznát és értékét, de *fikció-voltukat* könyörtelenül kimutatja s minden mellétekintet nélkül hangsúlyozza. Nem hűny szemet az előtt sem, hogy a természettudományok is telve vannak ilyen tudatosan hamis fikciókkal s művének egyik eredményéül a következő tételt állítja föl: „So erkennt man denn auch, dass ein gemeinsames Band die Differentiale der Mathematik, die Atoine der Naturwissenschaft, die Ideen der Philosophie, und sogar die Dogmen der Religion umschlingt. — Die Einsicht in die Notwendigkeit der bewussten Fiktionen als unentbehrlicher Grundlagen unseres wissenschaftlichen Forschens, unseres aesthetischen Genießens, unserer praktischen Handelns.“³ Ezen közös elvet, ezt az összefoglaló ismeretet jelzi írónk az *ideális positivismus* névvel. Ezen ismeretben egyformán érvényre jutnak az *ideálok* és a *tények*. Ez a filozófia nemcsak egy ismeretelméleti rendszert nyújt, hanem egy teljesen kielégítő világ- és életnézetnek csiráit is foglalja magába. Lássuk tehát ezt a rendszert a maga részleteiben.

Ismeretelméleti rendszerről lévén szó, mindenekelőtt azzal kell tisztába jönnünk, hogy mit ért *Vaihinger* a *gondolkozás* alatt, milyen szempontból tekinti azt s annak egyes jelenségeit miként magyarázza?

A *gondolkozás*, mondja írónk, *egy célszerűen működő, organikus functio* és pedig közelebbről meghatározva: *a lélek egyik funkciója*. A lélek maga nem valamely *mystikus erő*, hanem egyszerűen a *lelki akció*ók és *reakció*ók szerves összefüggése. Ezen *lelki funkció*ók körében, éppen úgy, mint a *testi sfera organikus funkció*ói körében, bizonyos ú. n. *empirikus célszerűség* észlelhető. A *képzetek* tehát nemcsak *mechanikai viszonyban* állanak egymással, hanem *mozgásuk, a maga örökös változásában, igen nagy mértékben megfelel a célszerűség követelményeinek*. Különösen áll ez az ú. n. *theoretikus apperceptio* folyamataira nézve. A tudományos *gondolkozás* úgy tekintendő ezek szerint, mint egy *szerves funkció*. A *lelki szervezet* éppen úgy *célszerűen reagál az ingerekre*, mint a *testi szervezet*. Igen téves tehát azoknak nézete, a kik az *ember tudatát* egy *passzív tükörhöz* hasonlítják, mely tisztán *physikai törvények* szerint *sugározza vissza* a *reáütődő sugarakat*. A *tudat teljes tevékenység*, a mely egyetlen *egy külső ingert* sem vesz fel a nélkül, hogy a *maga mértéke* szerint át ne alakítaná. A *lélek egy szerves alakító erő*, a mely a *felvett anyagot*

³ Id. m. XV. I.

czélszerűen átalakítja s éppen úgy magához alkalmazza az idegen elemet, a mint maga is képes hozzá alkalmazkodni az újhoz. Saját maga teremt és nevel magának oly szerveket, a melyek a külső ingerek hatása folytán és alatt keletkeznek s a melyeket maga a lélek alkalmaz a külső feltételekhez. Ilyen szervek például a szemlélés és a gondolkozás formái, továbbá bizonyos fogalmak és logikai képletek. A logikai gondolkozás nem egyéb, mint az érzéki anyagnak organikus és czélszerű feldolgozása a lélek által s tehát a léleknek egy szerves funkciója. E nézet tulajdonképpen megalapítóját *Steinhalt*, a néplélektan megalapítóját tekinti *Vaihinger*.

A gondolkozás szerves funkció lévén, van *czélja* is. Ez a cél pedig nem az ú. n. külső, tárgyas világ pontos tükrözése, hanem annak lehetőségtétele, hogy a történést s a külső világra való hatást minél pontosabban kiszámíthassuk. Azaz: *a cél, a gondolkozás célja nem theoretikus, hanem merőben praktikus, gyakorlati természetű.* A gondolkozás a számára nyújtott anyagot, az érzékek által szolgáltatott külső adatokat a maga céljaira dolgozza föl.⁴ Mindkét esetben az értelemmel teli céltevékenység vonja magára figyelmünket.

Még egy fontos vonása emelendő ki a logikai funkciónak: a gondolkozás organikus funkciója többnyire *tudattalanul* folyik le és a processus tudattalanul megy végbe. A tulajdonképpen alapfolyamatok a tudatlannak a sötétjében folynak le. *A logikának* már most éppen az a feladata, hogy a gondolkozásnak sötétben és tudattalanul dolgozó tevékenységét *megvilágítsa* s megismerje azon művészi módszereket és értelemmel teli utakat, a melyeket ez a tudattalan tevékenység ver magának, hogy célját elérje. Ezek az utak pedig, a melyeken a gondolkozás halad, egészen mások, mint a *létnek útjai*. A kettő tehát jól megkülönböztetendő egymástól. A gondolkozásnak célja éppen az, hogy a létet teljesen más úton közelítse meg, mint a melyeket maga a lét tör a maga számára. *De másfelől, a logikai funkció czélszerűsége abban nyilvánul, hogy e funkciók, ha saját törvényeik szerint működnek, végül mégis mindig összetalálkoznak a létezővel.*

Ha a gondolkozás a tudatlan sötétjében megy végbe, akkor *céltevékenységnek* tekinthető; mihelyt azonban a tudat világába lépik, ez a tevékenység azonnal *műszerű* — *kunstmässig* — lesz. A műszerű tevékenységnek, a tudat világába lépő gondolkozásnak szabályát a logika, mint a gondolkozás tana, adja elő. A mennyiben a gondolkozás bizonyos *művészet*, annyiban a logika is *műtan*, a mely a gondolkozás művészetére vonatkozó szabályoknak gyűjteményét nyújtja.

A gondolkozás *műszabályai* azoknak a technikai műveleteknek összessége, a melyeknek segítségével a gondolkozás valamely tevékenysége a maga célját *közvetlenül* elérni és megvalósítani képes. A műszabályoktól

⁴ A mint *Vaihinger* (id. m. 9. lapján) igen szépen mondja: „Wie die Melegrina Margaritifera, wenn unter ihren glänzenden Mantel ein Sandkörnchen gerät, dieses mit der aus ihr sofort produzierten Perlmuttermasse überzieht, um das unscheinbare Kern in eine blendende Perle zu verwandeln, so — nur noch viel feiner — arbeitet die Psyche vermittelt ihrer logischen Function, wenn sie gereizt wird, das eingedrungene Empfindungsmaterial zu blitzenden Gedankenperlen um, zu Gebilden in denen der Logiker die aneignende, organisch zweckthätige logische Function bis in ihre geheimsten Wege, bis in ihre feinste Spezifikationen folgt.“

jól megkülönböztetendők az ú. n. *műfogások*. (Vaihingernél: Kunstgriffe.) A műfogások, a gondolkodásnak ezek a fontos eszközei, szinte titokzatos jelleggel bírnak s többé kevésbé paradox módon ellentmondanak a szokásos és rendes eljárásnak. E műfogások oly módszerek, a melyek a nemgyakorlott szemléltre, mint magikus cselekvények hatnak s a felmerülő, akadályúl szolgáló nehézségeket indirekt úton kerülik meg. Ezeket a műfogásokat alkalmazóik szeretik titokban tartani. Így pld. *Leibniz*, a midőn sikerült neki egy genialis műfogással olyan feladatokat megoldani, a melyek eladdig megoldhatatlanoknak tekintettek, hosszú időig iparkodott ezt a logikai műfogást titokban tartani. Hasonlóképpen járt el *Newton* is, a mint arról a matematika története értesít. A logikának azonban kötelessége azokat a műfogásokat beható vizsgálat tárgyává tenni s természetüket pontosan körülvonalozni.

A „mintha filozófiája“ éppen ezekkel a műfogásokkal foglalkozik. A feladat, a melyet megoldanunk kell, a következő: tárgyalandó a *logikai funkció fikció-tevékenysége* s ezen tevékenységek produktuma: a *fikciók*. Meg kell vizsgálnunk és bizonyos rendszerbe kell állítanunk a gondolkodásnak *segítő fogalmait és segítő operációt*, a melyek minden tudományban s a szellemi élet minden terén oly nagy számba fordulnak elő. A beható lélektani elemzés megmutatja, hogy a léleknek ez a fikció tevékenysége nem egyéb, mint a fizikai alaperők egyik megnyilvánulása s így a *fikciók is fizikai képletek*. Az első kérdés már most, a melyre felelnünk kell: *vajjon ezek a fikciók nem bírnak-e hatással az ismeretelmélet területén is?* E kérdésre annál is inkább kell keresnünk a feleletet, mert a logikának ez a része mind ez ideig teljesen parlagon hevert. Pedig a tárgy megvilágítása a tudomány és ismeret szempontjából valóban igen nagyfontosságú.

*

E szerint képzeinknek egész világa nem egyéb, ismeretelméleti szempontból tekintve, mint egy *eszköz*, mely által a külső, tárgyi világban jobban és kényelmesebben tájékozódhatunk. A logikai kutatás azonban a képzeteknek ezt a világát egészen bátran tekintheti a *való világ képének*, a *valóság másának* s teljes joggal állíthatja azt a való világ helyére, még pedig oly módon, hogy a képzeteket *valóságul* tekinti. Más tehát az ismeretelmélet és más a logika álláspontja. A logikai módszerek ezeket a valóságul tekintett képzeteket akarják megközelíteni; a hol azonban az anyag tulságosan durva, e módszerek nem érvényesülhetnek s a nehézségek csak indirekt úton, műfogások által kerülhetők ki.

Ezek a műfogások, a fikciók kétfélék. Tulajdonképpeni fikcióknak csak azokat tekinti Vaihinger, a melyeknek nem csak a valóságban nem felel meg semmi s a melyek tehát nem csak a valóságnak mondanak ellent, hanem maguknak is. Ilyen fikciók például a természettudományokban az atom fogalma, a filozófiában a Ding an sich fogalma. A tulajdonképpeni értelemben vett fikcióktól jól megkülönböztetendők az ú. n. *szemifikciók*, fél-fikciók, a melyeknek az a közös jellemvonásuk, hogy csak az adott valóságnak mondanak ellent, attól eltérnek a nélkül azonban, hogy saját maguknak ellentmondának. Ilyen szemifikciók a mesterséges felosztások pl. a Linné-rendszere. Megjegyzendő azonban, hogy a kétféle fikciók között az átmenet rendkívül könnyű és a kettőt elválasztó határ szétfolyó.

Ezen általános megjegyzések után, melyek talán eléggé megvilágított-

ták a fikció fogalmát, térjünk át a fikciók rendszerének vázolására s első sorban tegyük az ú. n. *tudományos fikciókat* vizsgálat tárgyává.

A legelterjedtebb tudományos szemifikció a *mesterséges felosztás*. E felosztásnak a valóságban megfelelő képlet lenne a *természetes felosztás*, illetve a természetes *rendszer*. Természetes rendszer azonban az, a melyben a lények és a tárgyak ugyanazon elvek szerint vannak elrendezve, a melyek szerint teremtésük alkalmával a természet is eljárni látszott. Ámde az ilyen rendszerezés nem mindig lehetséges ezért a tudomány kénytelen egy fikcióval élni: *mesterséges felosztást* és rendszerezést teremt. Ezekkel a fikció osztályokkal és rendekkel azután úgy operál, *mintha* — als ob — azok valóságok volnának. Ilyen rendszer pl. a *Linné* növényteni rendszere. Ez az egyetlen fikció, melylyel a logika is behatóbban foglalkozik.

Nagy szerepet játszik a tudomány életében a fikcióknak az a faja, a melyet *abstrakt* vagy *neglektív* fikciók névvel jelöl Vaihinger.⁵ E névvel azokat a fikciókat jelöli szerzőnk, a melyekben a *valóságtól való eltérés*, mint a *valóság bizonyos elemeinek elhanyagolása*, specifikálódott. Ilyen fikciók képzésének oka legtöbbször a tények túlságos bonyolultságában és összeshözvődésében található meg. Ez a bonyolultság és összeshözvődés u. i. lehetlenné teszi minden egyes szál felfejtését s természetének pontos megállapítását. Ilyen esetekben a gondolkozás kénytelen az abstrakt fikciók segítségéhez folyamodni, azaz kénytelen elhanyagolni a vizsgálat tárgyát képező tény vagy jelenség *jegyének* egész sorát s a jegyek complexumából csak a fontosabbakat ragadja ki és rögzíti meg. Erre a fikcióra igen erőteljes példa az angol nemzetgazdász és filozófus, *Smith* Adám azon eljárása, a mely szerint ő minden emberi cselekvést úgy tekintett, mint az *egoismus* produktumát, azon fellevésből indulva ki, hogy az embernek minden cselekedetét az *önzés* diktálja. Ő tehát a cselekedeteket úgy tekintette, *mintha* azok mind önző cselekedetek lettek volna. Az abstrakt fikcióknak igazi tere és hazája a nemzetgazdaságtan, ethika és sociologia, szóval az emberi szellemnek azok a területei, melyeken a tünemények a legbonyolultabbak. Idejárul azután még egy területe a tudománynak: *az elméleti mechanika*.

A tudományos fikcióknak harmadik osztálya az ú. n. *schematikus*, *paradigmatikus*, *utópikus* és *tipikus* fikciók.⁶ Ezen fikciók segítségével mintegy *modellekben* tanulmányozzuk a valóságot. Ezek a modellek ugyan a lényegest és a valóságot tartalmazzák, de sokkal egyszerűbb és tisztább alakban. Ilyen fikciók, illetve modellek például a *schematikus* rajzok mind: a geographiában, mechanikában, geológiában, botanikában stb. E *schematikus* fikcióknak legtalálóbb példája az ú. n. *Thünen-féle idea*, a mely abban áll, hogy a gazdasági, közlekedési, fogyasztási stb. viszonyok jobb és könnyebb kiszámíthatása céljából egy város fungáltatik, a mely körül koncentrikus zónákban a különböző sférák fekszenek, melyekből a város a maga szükségleteit beszerzi. Ennek a genialis műfogásnak, tipikus fikciónak segítségével minden nemzetgazdaságtani törvény rendszeresen levezethető. De *schematikus* fikció már maga az egyszerű rajz is, mert

⁵ Ld. id. m. 28. s köv. lapjain olvasható fejtegetéseit.

⁶ Ezekre nézve ld. a Vaihinger id. m. 36. s köv. lapjain foglalt fejtegetéseket; továbbá a 417. s köv. lapokon közölt kutatásokat.

hiszen minden rajznál eltekintünk a 3-ik térdimenziótól. Még teljesebb fikció természetesen az ú. n. schematikus rajz, mely, a mint már említettük, különösen a természettudományokban játszik nagy szerepet. E csoportba tartoznak még az ú. n. *illustratív* fikciók is, a melyek az elvontat érzékelhető képekbe öltöztetik. Ilyen fikció volt például a Parmenidésé, a ki az absolutumot gömb alakjában szemlélte.

A tudományos fikciók 4-ik osztályába a *symbolikus* (analogikus) fikciókat sorolja Vaihinger.⁷ E fikciók igen közeli rokonságban állnak a költői *hasonlatokkal* és *mythosokkal*. A symbolikus vagy analogikus fikciók képzésénél a gondolkodás mechanizmusa a következő: valamely új szemléletet áppercipiálunk egy olyan képzetképlet által, a melyben egy *hasonló viszony*, egy *analogikus arány* uralkodik. Ilyen fikciók különösen a *theologia* terén s a *Schleiermacher* vallásfilozófiájában fordulnak elő. Így például az istennek a világhoz való viszonya Schleiermacher, a filozófus előtt merőben érthetetlen, de, mint theologus az atyának gyermekéhez való viszonyában szemléli azt s érti meg. Az isten úgy tekintendő, *mintha* atyja volna az emberiségnek. Eként Schleiermacher a dogmákat, a melyek előtte, mint hypothesisek szerepeltek, rendre-rendre fikciókká változtatja át.

A tudományos fikciók körébe tartoznak a *jogi* fikciók is. Ha *elvileg* tekintjük a jogi fikciókat, ekkor kétségtelenül bizonyos, hogy a symbolikus fikciókkal azonosak. Itt is ugyanaz a lélektani mechanizmus működik; egy eset a neki nem megfelelő képzet alá rendeltetik, tehát az apperceptio itt is pusztán *analogikus*. Ilyen jogi fikcióval igen gyakran találkozunk a törvénykezés terén. Ilyen fikció pl. a német kereskedelmi törvény 347. §-a, a mely szerint, valamely árú, melyet a címzett bizonyos határidő leteltével vissza nem küld, úgy tekintendő, *mintha* az címzett által *véglegesen* elfogadtatott és megtartott volna. A symbolikus fikcióknak egyik alfaja az ú. n. *personifikáló*, *megszemélyesítő* fikció is. Az analogia, mely alá itt is a jelenségek foglaltatnak, a *személy* képzetcsoportja. Ilyen fikciók pl.: a lélek, az erő, a *telki tehetség* fogalma. Ilyen fikció pl. az *életerő*, vagy a chemiában az ú. n. *katalytikus erő*. Az erő fogalmának fikció voltát már Lange és Taine kimutatták. Így kíván immár világosan mutatva az is, hogy fikció az *anyag* fogalma is, a mely hasznos és szükségyszerű, de *hamis* fogalom azonnal, mihelyt hypothesis látunk benne.⁸ Idetartoznak továbbá az ú. n. *summatorikus* és *nominális* fikciók, valamint a *substitutív* is.⁹ E fikciók u. i. összefoglaló kifejezései egy csomó együvé tartozó tüneménynek és folyamatnak.

A *summatorikus fikciók* vagy általános fogalmak egytől-egyig praktikus fikciók, melyek által a gondolkodás gyakorlata megkönnyítetik. Óvakodnunk kell azonban attól, hogy e fikcióknak realitást tulajdonítsunk, mert nem felel meg azoknak semmifélek metafizikai valóság vagy realitás. A logikára nézve ideálok, postulatumok azok, fikciók, *fiktív ideálok*. Az általános fogalmak csak kifejezések, a melyekben a tüneményeknek egy

⁷ Ld. id. m. 39. s köv. lapjait.

⁸ A personifikáló fikcióra nézve, valamint az erő fikciójára nézve ld. id. m. 50. illetve 376. s köv. lapjait.

⁹ Id. m. 412. lapjain foglalt fejtegetések.

összesége, fővonásaik után egybefoglaltatik. E fogalmak a mennyiben a lényegét rögzítik meg, a lényegtelenet elhanyagolják, annyiban absztrakt fikcióknak is nevezhetők. Ilyen summatorikus fikció pl. a „fa“ fogalma, a melynek sehol sem felel meg egy bizonyos realis *létező*, mert az általános fogalom, a mint azt már a logikából tudjuk, egy *csomó* realis létezőből elvonás útján alkotódik. A gondolkozás tehát e ponton is eltér a valóságtól — jegyzi meg írónk. A „fa“ fogalma u. i. egy olyan fát jelöl, a mely se nem lombos, se nem tülevelű, sem nem száraz, sem zöld, se nem kicsiny, se nem nagy stb. A valóságban csak „fák“ vannak, de nincs „fa.“ A valóság csak az *egyes*. Ide sorolandók az *absztrakt fogalmak* is.¹⁰ Ezek a fogalmak is nélkülözhetetlenek és szükségesek, de ha hypostatizáljuk azokat, tévedésre vezetnek. Ilyen hamis és ártalmas dolog, ha például a különböző lelki tehetségeket, különálló erők, hypostasisok gyanánt tekintjük s megkülönböztetjük az ítélő erőt, mint hypostasist, a képzelő erőt, mint hypostasist stb. Az absztraktiak, a tárgyak nélkül, a melyekre vonatkoznak, nem léteznek. Tehát csak fikciók. Aristoteles az absztraktumokat valóságnak vette s ezért méltán nevezik a „scholastica apjának.“ Locke bizonyította be először, hogy a nomina absztrakták csak „flatus vocis“. csak *ficta entia*. Őt követték azután *Hume* és *Condillac*.

E fikciókkal azonban még nem merült ki a tudományos fikciók sora. Ott vannak még a *heurisztikus fikciók* is.¹¹ Az eddig tárgyalt fikcióknál a *valóságtól való eltérés* csak a valóságnak bizonyos fokú elváltoztatásában nyilvánult. A heurisztikus fikcióknál azonban a *valóság* helyére egyenesen a *nem-valóság* állítatik. Az ilyen természetű fikciók azért nevezhetők heurisztikusoknak, mivel bizonyos, másként meg nem közelíthető problémáknak megfejtését segítik elő. Ilyen heurisztikus hypothesis sok tudósnak véleménye szerint az aether-hypothesis. Ilyen fikció továbbá a *teleologikus* hypothesis is, a mely szintén jó szolgálatot tesz a tudományak. Általában véve jegyezzük itt meg, hogy a mai természettudományban nagy a hajlandóság arra, hogy az eddigi hypothesiseket fikciókká fokozza le. Habár másfelől az is bizonyos, hogy a hypothesis és a fikció között nem túlságosan szilárd a határ.

A fikcióknak egy másik nagy csoportja: a *praktikus fikciók*.¹² A heurisztikus fikciók, a mint említettük, ellentmondanak ugyan a valóságnak, de nem mondanak ellent önmaguknak. A praktikus fikciók ellenben önmagukban is ellentmondók. A tudományos fikciók alkata elég egyszerűnek mondható. Az analogia és az absztrakció viszik megalkotásukban a főszerepet. A praktikus fikciók alkata azonban már sokkal bonyolultabb s így sokkal nagyobb fáradságba is kerül lélektani és logikai megelemzésük. A praktikus fikciók között legismertebb a *szabadság* fikciója. Ez a fikció tudvalevőleg ellentmond a folyamatok és a történet általános, nagy törvényének: az oktörvénynek. De ellentmondó önmagának is, mert egy teljesen szabad s következőleg véletlen cselekvés, a mely semmiből áll elő, egyenesen absurdum. E fikció egy logikai szörnyűség — mondja

¹⁰ Id. m. 383. s köv. lapjait.

¹¹ Ugyanott, az 54. s köv. lapjain.

¹² Erre nézve ld. id. m. 59. s köv., valamint az 571. s köv. lapokon foglalt fejtegetéseket.

Vaihinger, — de a gyakorlat szempontjából rendkívül nagyfontosságú (ld. 60. lapon), mert nélküle mozogni sem lehet a büntetőjog terén. Az embert szabadnak deklarálok, hogy megbüntethessem s erkölcsi ítéletet mondjak fölötte. Praktikus fikció továbbá az „erkölcsi világrénd“ is. Röviden: a fikció ezen csoportjába tartozik mindaz, a mit a mindennapi életben *ideálnak* szoktunk nevezni s a melyek logikai szempontból tekintve nem egyebek, mint fikciók.¹³

A fikciók érvényesülése a *mathematikai tudományok* körében is kétségtelenül kimutatható. A matematika alapfogalmai: a *tér* és pedig az *üres tér*, a kiterjedés nélkül való *pont*, a szélesség nélkül való *vonal*, — egytől-egyig ellentmondó fikciók. A matematika tehát teljesen imaginatív alapokon, sőt egyenesen ellentmondásokon nyugszik. Ha ezen alapfogalmak fikciótermészetével tisztában vagyunk, csak akkor érthetjük meg teljesen a Kant kritikai filozófiáját.

Az *absztrakt egyszerűsítésnek* ellentéte az *absztrakt általánosítás*. Ezen módszernek értéke abban áll, hogy sok általánosabb természetű viszonyt fixirozása, a speciális és a valóságban adott viszonyoknak tanulmányozását megkönnyíti. Ilyen eset pl. a matematikában a *három méretű tér*, mely egy speciális esetként tekintetik, mert hiszen absztrakte tekintve a dolgot, olyan tért is gondolhatunk, a mely háromnál több dimensioval bír.

Az absztrakt általánosítás módszere mellett kiváló fontossággal bír a *jogosulatlan átvitel* methodusa.¹⁴ Ilyen átvittel van dolgunk pl. akkor, midőn a görbe vonalat az egyenes vonal alá, a kört pedig az ellipsis-formula alá rendeljük. Ugyanez a módszer érvényesül a matematikában az ú. n. *null*-esetknél is, a mikor pl. a kör aként foglaltatik az ellipsis-formula alá, hogy a két gyúpon között levő távolság *null* = 0-nak vétetik, tehát a nullnak, ennek a teljesen fikcióképletnek, létezés tulajdonítottatik. Ez az eset a *negatív* számoknál is, valamint a *tört* számoknál, az *irrationalis* és *imaginárius* mennyiségeknél. Ezeknek képzése is jogosulatlan átvitel által történik.

A *végtelen* fogalma is a fikciók sorába tartozik. E fogalom u. i. tisztán a képzelő erő szüleménye s tárgyi értéke nincs. Mikor tehát a való világra alkalmazzuk, visszaélést követünk el. E fogalom tárgyalása azután alkalmat szolgáltat Vaihingernek arra, hogy pár vonásban jellemezze az ideális positivizmus álláspontját. E felfogás értelmében a képzetvilág csak *symbolum*, a mely lehetővé teszi azt, hogy a világban végbemenő folyamatokat a saját lelkiünk nyelvére lefordíthassuk. Praktice azonban azt a symbolumos világot a valóságos, a reális világ helyére állíthatjuk. A mi képzetünk világa — jegyzi meg Vaihinger — a fikcióknak óriási szövedéke, telve ellentmondásokkal.¹⁵

Amde csalódnék az, a ki abban a hitben ringatná magát, hogy csak a matematikai alapfogalmak tartoznak a fikciók világába. Fikció maga az *anyag* is, a melynek képében egy egész sereg *ellentmondó elemre*

¹³ Id. m. 67. lapján így ír: „Das Ideal ist eine in sich widerspruchsvolle und mit der Wirklichkeit in Widerspruch stehende Begriffsbildung, welche aber ungeheueren, weltüberwindenden Wert hat. Das Ideal ist eine praktische Fiktion.“

¹⁴ Id. m. 80. s köv. lapjain.

¹⁵ Id. m. 87. s köv. lapjait.

bukkannak. De ilyen fikció az *erő* is. Mindkettő azonban hasznos s a tudomány életében teljességgel nélkülözhetetlen fogalom. E fogalmak vizsgálatánál és értékük megállapításánál egy perczig sem szabad figyelmen kívül hagynunk azt az elvithatatlan tényt, hogy a gondolkozásnak csak a *legközelebbi* célja az ismeret, de legutolsó és *tulajdonképpen* célja a *cselekvés* és a cselekvésnek *lehetővételete*. Azaz: képzetünknek egész világa csak *eszköz*, de nem *öncél*.

Az anyag és az erő fikciói mellé sorakozik az *atom* fikciója is. Az atom nem egyéb, mint az anyag általános fogalmának egy módosulata. A kérdés, mely felett a természettudósok heves vitákat vívnak, az, hogy vajjon *hypothesis*-é az atom vagy pedig fikció. Egy azonban kétségtelen. Az t. i., hogy e fogalom is telve van ellenmondásokkal, de hasznossága és nélkülözhetetlensége nyilvánvaló.

Ha általában véve figyelemmel kísérjük a *mechanika* és a *matematikai* tudományok fejlődését, megállapíthatjuk, hogy e két tudomány nagy fellendülése a pontos *megfigyelés* mellett a *fikciók bevezetésének* köszönhető. Ilyen fikciók a mechanikában: a vonzó erő, az actio in distans, továbbá a különböző erők, a melyek a mechanikának alapját képezik.

A filozófia is telve van fikciókkal. A *Ding an sich* és az *absolutum* fogalma bármily fontos is a filozófiára nézve, mégis mind a kettő nem egyéb, mint hasznos fikció. Egyik sem hypothesis tehát, habár éppen olyan kevésbé nélkülözhető a filozófiában, mint a milyen kevésbé nélkülözhető pl. az imaginarius szám a matematikában. Ha egyáltalában beszélni akarunk a valóságról, akkor egy *kategoriával* kell azt jelölnünk. Máskülönben nemcsak érthetetlen az, hanem ki sem fejezhető. A mi az *absolutum* fogalmát illeti, az a legfőbb és a legutolsó fikció s nem egyéb, mint a matematikai *végtelennek* megfelelője a metafizikában.

*

A *fikciók elemi módszereinek*¹⁶ legfontosabbja az ú. n. *felbontás* módszere. Az *első fiktív gondolkozási folyamat* ez: a logikai funkció, az adott, de érthetetlen valóságot két összetartozó értékre bontja fel s ez által két dolog válik lehetővé. Először: a praktikus számítás; másodsor: a megértésnek látzata. Ilyen összefüggő párok mindenekelőtt a *kategoriák*: egység és többség, dolog és tulajdonság, ok és hatás, lehetőség és valóság, alany és tárgy, külső és belső, lényeg és tünemény, subsistentia és inherentia. A valóság = X. Mindezek a relatióban álló párok pedig mesterséges szétosztásai a valóságnak y-ra és z-re, a-ra és b-re, c-re és d-re stb. Az *első modszeri szabály* pedig így formulázható Vaihinger szerint: fikció értékpárok, melyekre a valóságot mesterségesen szétbontjuk, csak együttvéve bírnak értelemmel és értékkel; egyenként, elkülönítve csak értelmetlenségekre, ellenmondásokra vezetnek.

A szétbontás módszerével szemben áll az *egybefoglalás* folyamata. Már egy szám sem egyéb, pl. a 100., mint egy ilyen fiktív egybefoglalás. Egybefoglalás eredményei továbbá az általános fogalmak is pl. fa, ember, állat, növény stb. Egybefoglalás módszerével találkozunk igen sűrűn a matematikában is. Ilyen egybefoglalás például a bonyolultabb kifejezések

¹⁶ Id. m. 116. s köv. lapjain közölt fejtegetéseket.

egybefoglalása egy *symbolumba* (rendesen U-val jelöltetik): tehát az x, y, a, b, c... n, Σ , stb. Vagy: x, y, z, v... a... c... sor egybefoglaltatik az U-ba. Ennek az U-nak azután ez x, y, z, v... stb. nélkül, egymagában semmiféle értelme sincs.

A *harmadik* fikciós alap-módszer a *symbolikus jelölés*. A betűszámlálás sem egyéb, mint a valóságos számoknak ilyen symbolikus jelölése. A logikai funkció is ezt a módszert használja, mikor a fogalmakat szavakkal jelöli.

Negyedik fikciós alapfolyamatul tekintendő az *elkülönítés*, az *isolálás*. Az elkülönítés által egy realiter elválaszthatatlan complexum különböző elemekre bontatik fel s ezen elemek mindenike a maga elkülönözöttségében szemléltetik. Az egész matematika ilyen elkülönzésen alapúl. A főszabály itt az, hogy az elkülönített elemet nem tekintjük *önálló valóságnak*; azaz: a *mathematikai formákat nem hypostatisáljuk*.

Ötödik alapmivelet az *általánosítás*, *generalisatio*. Értjük ezalatt azt az abstrakt általánosítást, a mely által például „a tudat általában“, a háromnál több méretű tér stb. keletkezik. Ezen általánosítás segítségével keletkeznek az *abstrakt lehetőségek*, melyeknek szemlélete reásegít arra, hogy a konkrét valóságot élesebben foghatjuk föl.

Hatodik alapfolyamat a *jogosulatlan átvitel*.

*

Vaihinger művének fontosabb, ismeretelméleti és logikai szempontból értékesebb része: a *tudományos fikciók logikai elmélete*.¹⁷

Az előző sorokban kétféle fikciót különböztettünk meg: a tulajdonképpeni fikciót és a semifikciót. A tulajdonképpeni fikció ellentmond a valóságnak is, önmagának is; a semifikció azonban csak a valóságnak mond ellent. A kettő között foglalnak helyet a praktikus, gyakorlati fikciók. Az eddigi logikák, ha egyáltalában tárgyalták a fikciókat, a *hypothésis* kategóriája alá sorozták azokat. Pedig a hypothesis és a fikció között nagy különbség állapítható meg. A logika rendszeren két tudományos módszerről szokott beszélni: az *indukción* és *dedukción*. *Vaihinger* a kettő mellé harmadikúl veszi a *fikciós tevékenységet* s így a logika rendszere egy harmadik taggal bővül. Az induktio megmutatja a *közvetlen* utat, a mely a cél felé vezet; a fikció pedig megkerüli a nehézségeket és *közvetett* úton tör a cél felé. Az induktio a leíró természettudomány módszere; a fikció az exakt matematikai és a szociális-politikai tudományok methodusa.

A fikciók logikai tárgyalása során első sorban arra kell törekednünk, hogy a tudományos fikciót másfajta fikciótól s különösen az esztetikaiaktól, jól megkülönböztessük. A fikció-tevékenységre vonatkozó fogalmakat következőleg határozza meg *Vaihinger*. A fikció szó jelöli először magát azt a *tevékenységet*, a mely a fikciókat létrehozza; másodsor jelöli a tevékenységnek *produktumát*. Ámde teljesen más jellegű az a fikció, a melyet a mythologiai és esztetikai s ezekkel rokon tevékenységet hoznak létre és ismét más jellegű a tudományos fikció. Valóban helyesen jár el szerzőnk, mikor a különböző jellegű fikciókat aként kü-

¹⁷ Id. m. 123. s köv. lapjain olvasható fejtegetéseket.

lőmbözteti meg, hogy az aesthetikai és mythologiai fikciókat *figmentum*, a tudományos fikciókat pedig a *fikció* névvel jelöli. Pl. a Pegasus egy *figmentum*; az atom egy fikció.

A fikciók helyességét illetőleg azt mondhatjuk, hogy *igaz* az a fikció, a mely minden gondolkozás céljának legjobban megfelel s legnagyobb mértékben elősegíti a tárgyi világnak megértését. Ennek analógiájára az az aesthetikai fikció nevezhető *szépnek*, a mely a költészet céljának leginkább megfelel, azaz legnagyobb mértékben ébreszti föl az ember aesthetikai érzelmeit.

A tudományos vagy logikai fikciók a discursív megismerés szempontjából nélkülözhetetlenek. Ha teljesen *tiszta positivismusra* törekednénk, akkor megkellene elégednünk a néma szemléléssel és a szótalán figyeléssel. Nekünk azonban *kritikai* positivismusra van szükségünk, ez a kritikai positivizmus pedig teljes lehetetlenség fikciók nélkül. A fikciók csak akkor lennének nélkülözhetők, ha ismeretünk a pusztá szemlélés tevékenységében kimerülhetne, a mint azt az intuitív filozófia hívei óhajtják, a kik nem a discursív gondolkozásban, hanem az intuitióban keresik és találják meg az emberi lélek célját. És csakugyan, mihelyt képesek vagyunk a tiszta szemlélés álláspontjára emelkedni, azonnal megszűnik számunkra a közönséges értelemben vett megértés, megszűnik a discursív gondolkozás is. Nem szabad azonban felednünk, hogy arra a tiszta szemlélésre egyedül Isten képes. Ezért mondatik az ő lényegének a tiszta szemlélés. A tiszta szemlélés birodalmában nincs többé sem helye, sem szerepe a fikcióknak. A discursív ismerés világa ellenben csupa fikció.

Szólottunk fennebb arról a különbségről, a mely van a *hypothesis* és a *fikció* között. Szükség most, a mikor elmélkedésünk e pontig jutott, tüzetesebb vizsgálat tárgyává tenné úgy a hypothesis, mint a fikció természetét. A *hypothesis*, bármily tudomány területéről való is legyen, mindig a *valóságra* vonatkozik s igényt tart a *verificatio*ra, igazolására és mintegy igényt tart arra is, hogy a valóság reális kifejezéséül tekintessék. Ezzel szemben a fikció nem vonatkozik a valóságra, igényt sem tart az igazolásra és nem is tekinthető a valóság reális kifejezéséül. Így pl. Goethe ő állatja nem hypothesis, hanem csak fikció, a mely csak azt jelöli, hogy úgy tekintsük az állatokat, *mintha* egy ő állattól származtak volna. De azt soha sem állította Goethe, hogy egy ilyen őállat tényleg létezett s nem is igyekezett ezt a létezőt bizonyítani. A hypothesis és a fikció között tehát nem *graduális* a különbség, hanem tisztán kvalitatív *minőség*. A fikció pusztán egy segítő eszköz, míg a hypothesis véglegesen és határozottan rögzíthető, ha az igazolás megtörtént. A hypothesis *dologi* tudást eredményezhet, míg a fikció csak *módszeres*, *alaki* eszköz. A hypothesis lehet a kutatás *célja*, sőt határozottan az is; a fikció ellenben csak eszköz, a mely által a célít igyekezünk megközelíteni. A fikciónál a hangsúly nem magán a fikción van, hanem azon az eredményen, a mi a fikció segítségével elérhető; a hypothesisnél ellenben maga a hypothesis a fő. A hypothesis a gondolkozásnak *eredménye*, a fikció ellenben csupán eszköze, *módszere* az ismerésnek. A hypothesisnek *verifikáltatnia*, a fikciónak *justifikáltatnia* kell. Vaihinger ezen kitünő jellemzéséhez mi még egy vonást tehetünk hozzá: a hypothesisnél a *valószínűség*, a fikciónál a *célszerűség* a fő.

Még több fény esik a fikció természetére, hogyha annak *nyelvi*

formáit vizsgáljuk. Ha a fikció lélektani alkatát elemezzük, kétségtelen, hogy minden fikció az *összehasonlító apperceptiora* vezethető vissza, a minthogy Vaihinger szerint, minden logikának és ismeretelméletnek tulajdonképpeni lélektani elve az összehasonlítás, összeolvasztása a lélekben az egyenlőnek és hasonlóknak. Ezt az állítást megerősíti a fikciónak nyelvi formája is; mintha, als ob, wie wenn, que si etc. Minden kötőszó, a mely a fikcióban előfordul, a hasonlóságra, bizonyos fokú megegyezésre mutat. Ezt a hasonlítást azonban korlátozza a kötőszó második fele: a magyarban a *ha*, a németben a *wenn*, az *ob*, a francziában a *si* stb. Éppen ez a korlátozás teszi a fikciót fikcióvá. Ha ez a korlátozás nem volna, akkor nem hasonlóságról, hanem teljes megegyezésről s tehát nem fikcióról volna szó. A feltételes mondat a fikcióban egy *nem-valót, lehetetlent* fejez ki. Az egész mondatban pedig az nyer kifejezést, hogy valamely *szükségszerűség* (v. lehetőség v. valóság) *rendelendő alá*, illetve rendeltetik alá valamely *nem-való* vagy *lehetetlen* feltételnek. Például: az anyag úgy tekintendő, *mintha* atomokból állana; a socialis viszonyok úgy tekintendők, a *mint* tekintendők volnának, *hogyha* az egoismus volna egyetlen forrása az emberi cselekedeteknek.

Az a nyelvi forma, a melybe a fikció öltözködik, igen nagy mértékben hasonlít a *tévedés* és a *hypothesis* nyelvi kifejezéséhez. Mi például így mondjuk: Descartes úgy tekintette az Isten és az absolutum fogalmát, *mintha* az velünk született fogalom lenne; de ez tévedés stb. A Descartes tévedése tehát itt ugyanazon formában fejeztetik ki, mint a melyben a fikció szokott megjelenni s valóban még lélektani alkata is ugyanaz, mint a fikcióé, a min nem is lehet csodálkoznunk, ha meggondoljuk, hogy a *fikció sem egyéb, mint tudatos, gyakorlati, termékeny tévedés*.¹⁸ A tévedés és a fikció között azonban egy nagy különbség észlelhető, ez a különbség pedig, hogy egy scholastikus terminust használjunk, az, hogy a fikcióban mindig valami más *subintelligitur*, mint a tévedésben. A fikció és a hypothesis nyelvi formája között is nagy a hasonlóság. Az atom-fikció formája a következő: az anyagot úgy kell tekintenünk, *mint* a hogy tekinteni kellene akkor, *ha* atom léteznék, a melyből az anyag összetéve lenne. Az atom-hypothesis formája pedig ez: Az anyagi tünetnyek tapasztalati jelentkezése csak azon feltétel alatt magyarázható meg, hogy atomok *vannak*. Daczára azonban ezen feltűnő hasonlóságnak, a gramatikai különbség fikció és hypothesis között igen figyelemreméltó. A fikció nyelvi formájában a *mintha* mindig ott lappang, míg a hypothesisben egy határozott *van*-nal van dolgunk. Így pl. egyetlenegy matematikus sem mondja azt, hogy minden sík háromszögekből *van* összetéve, hanem: segítő vonalak huzása által minden sík úgy *képzeltető*, mintha sok háromszögből állana.

Hasonló az eset az ú. n. *fikcióítéleteknél* is.¹⁹ Ezekben az ítéletekben valamely összehasonlításnak, valamely ítéletnek lehetősége vagy szükségszerűsége fejeztetik ki, de azzal az egyidejű megjegyzéssel, hogy ennek az ítéletnek csak *alanyi* jelentősége van, de semmi esetre sem

¹⁸ Ezeket az érdekes fejtegetéseket ld. id. m. 154. s köv. lapjain.

¹⁹ Id. m. 167. s köv., valamint az 592. s köv. lapokon közlött fejtegetéseket.

tárgyi jelentősége. A fikcióítélet tehát soha sem fejez ki theoretikus igazságot, hanem csak gyakorlati értékkel bír.

Mindezeknek alapján végül a fikciók fő ismertető jegyeit következőleg állíthatjuk össze. A *semifikció* ellentmond a valóságnak; a tiszta, tulajdonképpeni fikció ellentmond a valóságnak is, önmagának is. A kettő között foglalnak helyet a gyakorlati fikciók. Második jellemvonásuk a fikcióknak az, hogy érvényük csak időhöz kötött, ideiglenes s a történet folyamán elvész. Harmadik jellemvonásuk az, hogy a fikcióval munkáló egyén mindig teljes tudatával bír annak, hogy a fikció *csak fikció*; azaz a fikcióból soha sem hiányzik annak tudata, hogy itt csak *fikciónál* van dolgunk és nem *fakticónál*. Negyedik jellemvonásuk a fikcióknak az, hogy miután csak eszközök bizonyos célok elérésére, *célszerűek*. Ez a négy jellemvonás teljes mértékben és elégséges módon különbözteti meg a fikciót a hypothesisától.

A fikciók rendszerének, lélektani alkatának, külső formájának tüzetes vizsgálata után a fikcióképzeteknek *egy általános elméletét* kísérli meg felállítani szerzőnk.²⁰ E célból ismét a gondolkodás funkcióinak fejtegetésére tér át s mindenekelőtt hangsúlyozza, hogy a gondolkodás sokszor *kerülő úton* jár. Ez a tétel a *fikciók tulajdonképpeni titkait* fejezi ki. A logikai vizsgálatnak főfeladata pedig éppen az, hogy ezeket a kerülő utakat jól megkülömböztesse és jól elválassza a gondolkodásnak tulajdonképpeni kiindulási és célpontjától. A fikciók u. i. csak *átmeneti pontjai* a gondolkodásnak. Voltaképpen a gondolkodás maga is csak átmeneti pont, mert hiszen célja: *a gyakorlat*. Mivel pedig a gondolkodás maga egy mechanizmus, a fikciók logikai teoriája sem egyéb, mint a gondolkodásnak *kifejtett mechanikája* vagy a *gondolkodás géptana*, a *logikai funkció technológiája*. A módszertannak pedig az a feladata, hogy ezen gondolkodási gépek és eszközök kezelésére megtanítsa. Egész képzetvilágunknak gondolkodási eszközökre való felbontása az *ismeretelméletnek* feladata; ezen eszközök *methodológiája* pedig a *logika*; minden logikai módszer s köztük a fikció is, csak *segítő eszközök* a gépezetben. A gondolkodásnak minden egyes intézménye nem egyéb, mint *mechanikus gondolkodási eszköz*.

A lélektani elemzés segítségével a lelki élet mechanikájának két alapelvét lehet megállapítani. Az egyik alapelv azt fejezi ki, hogy a *kategorikák* által szilárd magvak, középpontok képezetnek a lélekben. A második elv pedig azt tanítja, hogy szilárd középpontok alakulnak ki a lélekben az általános vagy *közfogalmak* által. A kategoria az az emeltyű, a mely által a képzettömegek és complexumok szabad mozgása lehetővé válik. A képzetek pszichikai mozgása pedig élénkül és gyorsabbodik az által, hogy ú. n. *hasonlósági középpontok* — Gleichheitszentren — teremtetnek, a mely középpontok nem egyebek, mint a kategorikák és közfogalmak. Az ilyen középpontnak nagy értéke tulajdonképpen abban áll, hogy *vonzóereje* sokkal nagyobb, mint az *egyes* momentumnak. A hasonlósági középpontok segítségével az *egyes* tüneményeknek összehasonlítása sokkal könny-

²⁰ Id. m. 25. fejezet 175. s köv. lapján.

nyebben megy, mintha minden egyes tüneményt kellene összehasonlítani egymással. E középpontoknak tehát az a feladatuk és céljuk, hogy megkönnyítsék az egyes érzékletek összehasonlítását. Éppen ezért úgy tekintendők e középpontok, mint *átmeneti pontok*. Súlylyal tulajdonképpen csak az érzékletek bírnak, mint egyedüli valóságok. A hasonlósági centrumok egyetlen feladata a *közvetítés* az érzékletek s a lélek között.

Ebben az egyszerű, elemi mechanizmusban: *hasonlósági középpontok képzésében* áll minden fikciónak titka. Mivel pedig mi csak a fikciók segítségével ismerünk, ezért *Vaihinger* a következő paradoxont állítja föl: „az, a mit mi rendesen *igazságnak* nevezünk, azaz, egy, a mint mondani szokták, a külvilággal *megegyező* képzetvilág, **ez az igazság csak a legcélszerűbb tévedés.**“²¹ Valóság u. i. csak az érzékeink által észlelt *változhatatlan*; az a keret tehát, melyet mi ezen észlelt változhatatlannak adunk, csak *subjectív, alanyi* természetű; a mi pedig *alanyi*, az *fikció*; a fikció *hamis*; a hamis pedig *tévedés*. A határ a *téves* és az *igaz* között éppen oly könnyen eltolható, mint pl. a *hideg* és a *meleg* között levő határvonal. Az a képzet a *legigazabb*, a mely leggyorsabban, legkönnyebben és legbiztosabban vezet a *cselekvéshez* és *kiszámításhoz*.²²

A *legcélszerűtlenebb* eszköz tehát a *tévedés*; *legcélszerűbb* eszköz pedig az *igazság*. Az igazság és tévedés fogalma egy *közös felső fogalom* alá esik. Ez a közös felső fogalom pedig: *a külvilág kiszámításának eszköze*. Nagy tévedés azt gondolni, hogy az, a mit *szükségképpen* gondolunk, az *való*; mert hiszen minden *szükségyszerűség* csak a *célszerűség* parancsa.

A fikciónak a gondolkodás mechanizmusában való helyét és szerepét megállapítván, *szükség* különös figyelemmel lennünk egy itt érvényesülő törvényre, a melyet *Vaihinger* az *eszmé-eltolódás törvényének* nevez. E törvény azt fejezi ki, hogy egy egész sereg idea, sőt bátran mondhatjuk, a legtöbb idea a fejlődésnek különböző fokozatán halad keresztül: a fikció, a hypothesis, a dogma és megfordítva, a dogma, a hypothesis és a fikció fokozatain.

E pár sorban a fikciók logikai elméletét a lélektani elemzés alapján adtuk. Szükség azonban a gondolkodás *logikai* mechanizmusát specifikusan *logikai szempontból* is megvizsgálunk. Az alább következő fejtegetések tisztán logikai természetűek. Ha a gondolkodás a fikciókban a valóságnak ellentmond, sőt ellentmond saját magának és ha mégis, dacára annak, a gondolkodás eléri célját, akkor a valóságtól való eltérés, a mely minden fikcióban magállapítható, kikorrigálandó s az ellentmondás ismét jóváteendő. És ez a *correctio* csak aként történhetik, hogy az eredményből, a melyhez a fikció által, a fikció segítségével jutottunk, a fikció maga kiküszöböltetik, mint középfogalom (M) a nyert tételben tehát éppen úgy, mint a *syllogismus*nál, a középfogalom, a fikció nem foglal helyet.

²¹ „Das was wir *Wahrheit* nennen, nämlich eine, wie man sagt, mit der Aussenwelt *zusammenstimmende* Vorstellungswelt, diese Wahrheit nur das zweckmässigste Irrtum ist;“ id. m. 192. l.

²² Id. m. 193. l. így ír: „Unsere Vorstellungswelt nennen wir dann *wahr*, wenn sie uns erlaubt, am besten die Objektivität zu berechnen und in ihr zu handeln; denn die sogenannte Übereinstimmung mit der Wirklichkeit ist doch endlich als Kriterium aufzugeben.“

A hiba tehát, a melyet a fikció által elkövettünk, elenyészik az által, hogy a fikciót a helyes eredményből kihagyjuk. Mivel azonban a fikció bevezetése csak egy logikai hiba által történhetett, a hiba kiküszöbölése is csak egy logikai hiba által történhetik. Azért e módszert az *ellentett hibák módszerének* nevezi Vaihinger — die Methode der entgegengesetzten Fehler. (i. m. 198. l.) Ez a kiküszöbölés legkönnyebb a praktikus fikcióknál: mihelyt a cél elértük, a fikció mintegy önmagától kiküszöbölődik. Természetes dolog, hogy magából a lélekből ki nem küszöbölhető, csupán a gondolkodás műveletéből. Így pl. a bíró csak azért használja a szabadság fikcióját, hogy meghozhassa az ítéletet. A cél tehát a büntetés, illetve az ítélet. A cél pedig azon fikció által, hogy az ember *szabad*, el van érve. Hogy azután vajjon *tényleg* szabad-e az ember vagy sem? — az teljesen közönyös kérdés a bíróra nézve. A bíró magát a praemissát nem vizsgálja, hanem csak használja azt. Mihelyt az eredmény meg van, a praemissa feleslegessé válik s kiküszöbölhető. A korrekturának ezt a módszerét használta *Fermat* is a matematikában, mikor egy megoldhatatlannak látszó feladatot a fikcióknak s korrekturáknak egész sorával oldott meg. Az *ellentett hibák* módszere is a mellett tesz bizonyosságot, hogy a *gondolkodás szabályozott tévedés*.²³

A fikcióknak itt előadott elméletéből a következő *ismeretelméleti következmények* vonhatók le.²⁴

A tulajdonképpeni probléma, a melyre Vaihinger feleletet keres, a következő: honnan van az, hogy gondolkodásunk praktikus eredménye helyesnek mutatkozik, dacára annak, hogy gondolkodásunk a valóságot megváltoztatja, vagy Vaihinger túlerős kifejezését használva: „meghamisítja.“ E problémának megoldása csak úgy lehetséges, ha a gondolkodásnak természete olyan, hogy útjai és módszerei különböznek ugyan a lét útjaitól és módszereitől, de végül mégis összetalálkoznak az objektív léttel és történéssel. A probléma különben az ismeretelmélet és a logika legmélyebb problémája.

A mint említettük, képzeink által a valóság megváltozott formában áll előttünk. Ez a megváltozás pedig abban nyilvánul meg, hogy az érzékleti anyag a mi alanyi kategóriáink szerint formáltatik át. A mikor azonban a valóság megváltozásáról beszélünk, két dolog jól megkülömböztetendő: 1. Maga a *forma*, melyben ez a változás végbemegy és 2. Az eredeti anyagból ezen változás által termelt *produktum*.

Gondolkodásunk számára valóságul csak az érzékeink által szolgáltatott anyag van adva. A gondolkodás pedig Vaihinger szerint ezzel az anyaggal visszaélést követ el, amikor azt *először* úgy tekinti, mint *dolgot* (pl. cukor) azután pedig, mint *tulajdonságok* (édes, érdes stb.) összességét. A visszaélés pedig abban áll, hogy nekünk csak egy érzékleti sorozat van adva s mi ezen sorozatból különböző fogalomértékeket gyártunk: először egy *dolgot*, azután annak a dolognak *tulajdonságait*. Ez a *dolog* tehát csak egy fikció; a *tulajdonság* is csak fikció s így a kettő között levő viszony is csak fikció. Ennek a *fiktív dolognak* felállítása azonban

²³ Id. m. 217. lapján.

²⁴ Ld. erre nézve Vaihinger művének 286. s köv. lapjait.

rendkívül nagy gyakorlati értékkel bír: „er ist gleichsam der Nagel, an welchen die Empfindungen als Eigenschaften gehängt werden.“ (Id. m. 306. l.) Ezen fikció nélkül a gondolkozás egy lépést sem tehetne előre.

Maga az ítézés funkciója is lehetetlen a léleknek ezen fiktív tevékenysége nélkül. Az ítélet maga ugyan nem talál ellentmondásra a valóságban, annál nagyobb mértékben azonban az ítéletnek egyes részei: mert hiszen a valóságban nincs *dolog*, nincs *tulajdonság*, nincs *egész*, nincs *rész*. De az ítézés egyes részei nélkül nincs ítézés, ítézés nélkül pedig nincs gondolkozás. A léleknek, hogy a maga logikai műveleteit akadálytalanul és lehető kényelmességgel végrehajthassa, végtelen sok kategoriára volt eleinte szüksége. E végtelen sok kategoriából azután selektio és alkalmazkodás által jöttek létre a ma ismeretes kategoriák, a melyek tulajdonképpen nem egyebek, mint analógiák. A tárgyi folyamatok u. i. ezen kategoriák, illetve analógiák által közelíthetők meg és fogalmazhatók.

Ezek a kategoriák a filozófiai criticismus szemében csak fikciók, a melyeknek gyakorlati értéke tagadhatatlan ugyan, de theoretikus értékéről beszélni sem lehet. A kategoriák mihelyt hypothesisek gyanánt tekinthetők, értékük azonnal elvesz. A kategoriák nem formák, a melyeknek valami objektív létező felelne meg, hanem csak a gondolkozásnak produktumai, a melyek ugyan objektív viszonylatok indítására keletkeztek, de mégis teljesen subjektív eredetűek s egyáltalában semmi valóságos ismereti értékkel nem bírnak. A külső objektív valóság tüneményeit és folyamatait mi ezen kategoriák, mintegy rubrikák alá szoktuk sorolni s ezen besorozás, alárendelés azon kerülő útkhoz tartozik, a melyek — Lotze szavai szerint — magára az igazságra nézve teljesen közönyösek, de az igazság keresőjére nézve elkerülhetetlenek. A kategoriának alkalmazása a lélek fiktív tevékenységének egyik legfontosabb esete. Ez a tevékenység a képzetek folyamába oly fikciót lop be, a melyeknek semmi objektív jogsultsága nincsen.

A kategoriák, mint fikciók a lélek imaginativus tevékenységének termékei s tulajdonképpeni forrásuk az embernek *saját, benső tapasztalata*. Az *Én* és az *Én birtokának* élénk érzéke szolgált első támpontul arra, hogy a külső világ összefüggő jelenségeit ennek képére appericiáljuk. Ebből is világos, hogy a kategoriák az emberiségre nézve csak, mint pszichológiai mnemonikai segítő eszközök bírnak jelentőséggel. E logikai formák és törvények tulajdonképpeni értékes része mindig csak az, a mit tapasztalatilag megfigyelünk és megfigyelhetünk, t. i. változhatatlan egymásrakövetkezések, összefüggések, de sohasem az a speciális forma, a melybe ezen megfigyelések öltöztetve vannak, soha sem a kategorialis analógiák. Ezen analógiák csak puszta formák, melyeknek forrása az emberi célok. A képzelőerő, a mikor ezen formákat teremti, relatíve, viszonylag csakugyan teremőerővel is bír s ezáltal a gondolkozásnak *konstitutív elemévé* válik.

Ezekben körvonaloztuk röviden Vaihingernek a fikciók rendszeréről, természetéről, elméletéről szóló fejtegetéseit. Úgy hisszük azonban, hogy ez a közölt vázlat világos és teljesen áttekinthető képet nyújt a „míntha filozófiájának“ főbb pontjairól s elégséges fényt vet arra a szellemre, a mely Vaihinger ismeretelméleti munkájában megnyilatkozik. E vázlat alkalmas alapul szolgál arra, hogy tanulmányunk 2-ik részében az egész tant beható kritika tárgyává tegyük s e kritika kapcsán az ismeretelmélet néhány problémáját megvilágítsuk.

(Kolozsvár.)

Bartók György.

Az őskori temetkezés zsugorító módja okáról.

Zsugorított temetkezéssel már a palaeolitos korban találkozunk. A sok eset közül csak a laugeriebassei cro-magnoni típusú csontvázat¹ és a mentonei gyermekbarlang negroidos kettős temetkezését² említjük. Ez a szokás a neolitos korban általánossá válik, a bronzkorban is erősen tartja magát, de a vaskor két periódusából csak szórványos nyomait ösmerjük. A Prágából ÉNy-ra fekvő *Schlannál* felásott sírmező fontos adatunk arra, hogy ez az eljárás az első keresztény időkbe is belenyúlik.³

Az eddigi megfigyelések alapján kétségtelen, hogy a zsugorítás nem véletlenül történik, hanem a hullán kötözés által véghez vitt, célzatos eljárás eredménye. A hazai leletek közül e mellett szól az a lengyeli csontváz, melyet *Wosinsky* ajándékából a berlini Museum für Völkermunde őskori osztálya őriz.⁴ A külföldiek közül hivatkozunk *Koehl* wormsi és *Fl. Petrie* deshahesi ásatásaira.⁵ Végül utalunk a természeti népek körében ma is divó erőszakos zsugorítására.

Okát sokféleképpen magyarázták. *G. de Mortillet* pusztán véletlennek tartotta.⁶ Ez a nézet azonban magától esik el, ha a zsugorított temetkezések nagy számára, területi kiterjedésére s a természeti népek körében ma is széltében divó eljárásra gondolunk.

Ennél is képtelenebb azok véleménye, kik ezt a foetus helyzetével iparkodtak megmagyarázni a különös temetkezési módot, melyre *Peter Kolbennek* egy a hottentottákra vonatkozó, jóhiszemű hasonlata szolgáltatott alkalmat.⁷ *Peschel* Oszkárt terheli a felelősség, hogy ez a vélemény a kelleténél nagyobb figyelemben részesült s a legújabb időkig fentartotta magát. Ő vezette be az irodalomba, összekötve azt a meghaltnak a földben való újjászületésének gondolatával.⁸ *J. Heierli* csak szép gondolatnak tar-

¹ J. Déchelette: Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine. I. Archéologie préhistorique. (Paris, 1908.) 287. l. 114. ábra; Cartailhac: La France préhistorique 110. l. 46. ábrája után.

² Verneau: Les fouilles du Prince de Monaco aux Baoussé-Roussé (Anthr. 1902.) 587. l. 2. ábr. V. ö. még: L. de Villeneuve Les Grottes de Grimaldi (Baoussé-Roussé) I. Par (Monaco, 1906.) II. Par le Dr. R. Verneau (Monaco, 1906.) — A palaeolitos temetkezések áttekintő képét ld. Déchelette id. m. l. k. 273–302. l.

³ Zeitschrift für Ethnologie 1895. Verhandlungen 459. l.

⁴ Tolna vármegye története I. k. 56 l.

⁵ Forrer: Über Steinzeit-Hockergräber zu Achmim, Nequada etc. (Strassburg 1901.) 29. l.

⁶ Tolna vármegye története I. k. 57. l.

⁷ M. Peter Kolben, Beschreibung des Vorgebürges der guten Hoffnung (Frankfurt u. Leipzig, 1745.) 195. l.

⁸ Völkermunde (első kiadása, 1874.) 270, 494. l.

totta.⁹ Elvetette *Köhl* is.¹⁰ De hitt benne *Wilder*,¹¹ Albrecht *Dietrich*,¹² *Man*,¹³ *Junod*.¹⁴ Hazai ősrégészeink közül *Wosinsky* Mór védte e felfogás jogosultságát.¹⁵

Mi is elmondhatjuk *Heierlivel*, hogy szép gondolat. Semmi más. Nehezen tétélezhető fel u. i., hogy az ősember az anatómiai ősmemek oly magas fokán állott, hogy az embrio fejlődésével, a foetus helyzetével tisztába jöhetett volna.¹⁶ Igazat adunk *R. Andreenak*, mikor azt kérdi, miért nincsenek hát fejjel lefelé való őskori temetkezések?¹⁷ Joggal kérdezhetnők azt is, hogy ez elmélet hívei mivel indokolják a zsugorított és nyújtott temetkezéseknek egy temetőben való együttes előfordulását? Tudvalevő dolog u. i., hogy pl. a deshashesi temető ilyen vegyes temetkezéseket szolgáltatott.

Egy másik nézet első képviselőjeként tűnik fel a francia *Broca*, ki a térkimélést, a lustaságot hozza fel a zsugorított temetkezések okául.¹⁸ Nézetét *R. Wirchow*¹⁹ és *S. Müller* is²⁰ hajlandók elfogadni. Az örök nyugalomra helyezésnek két módja azonban határozottan ellene mond ennek a feltevésnek. Az egyik a pusztai földön való zsugorított temetkezés, a másik pedig a kő sírban való nyújtott temetkezés. Ha csakugyan a térkimélés gondolata vezeti az őskori embert, inkább temeti vala halottait a pusztai földön nyújtva s a kő sírban zsugorítva. Ez fedné *Broca* felfogását. Másfelől azonban etnografiai eredmények támogatják a most említett szakférfiak véleményét. A besisik pl. azért temetik halottaikat zsugorítva, hogy ne kelljen nekik nagyobb gödröt ásniok.²¹ A barangáknak meg egyenesen vallási kötelességük a halott tagjainak összezugsorítása, hogy kisebb helyen férjen el.²² Hasonló esetet jegyeztek fel a Hudson vidéki eszkimókról is.²³ Tehát három eset szól mellette s jegyezzük meg ezt egyelőre, mert később még visszatérünk reá. Annyit azonban már most mondhatunk, hogy pl. az ausztráliaiak igen rövid idő alatt 4—5 láb mély sírt tudnak ásni, pedig egyedüli, igazán primitívus, eszközük erre a bot²⁴

Az volt véleményünk már korábban is, ma is az, hogy azok járnak legközelebb az igazsághoz, kik az alvás, pihenés állapotában keresik a zsugorítás *eredeti* okát. Az őskori ember hitt a lélek halhatatlanságában,

⁹ Globus LXX. k. 249. l. és Urgeschichte der Schweiz 156. l.

¹⁰ Korrespondenzblatt der deutschen Anthropologischen Gesellschaft 1901. évf. 95. l.

¹¹ American Anthropologist N. S. VII. k. 295. l.

¹² Mutter Erde. Ein Versuch über Volksreligion (1905.) 28. l.

¹³ Journal of the Anthropological Institut XII. k. 144. l.

¹⁴ Bulletin de la Société Neuchateloise de Géographie 1898. X. 48. l.

¹⁵ Tolna vármegye története I. 60—69. l.

¹⁶ Forrer id. m. 20. l.

¹⁷ R. Andree: Ethnologische Betrachtungen über Hockerbestattung; Archiv für Anthropologie 1907. évf. 303. l.

¹⁸ Bulletin de la Soc. d'Anthr. 1863. évf. 500 l.

¹⁹ Zeitschrift für Ethnologie 1890. Verh. 102. l.

²⁰ Nordische Altertumskunde I. k. 103—104. l.

²¹ Skeat és Blagden: Pagan Races of the Malay Peninsula. 1906. II. 92., 95., 106., 110. l.

²² Junod: Bull. de la Soc. Neuchateloise de Géogr. 1898. X. 47. l.

²³ David Cranz: Historie von Grönland. II. kiadás. (Barhy, 1770.) 300—301. l.

²⁴ R. Brough Smith: The Aborigines of Victoria I. k. (London, 1878.) 115. .

a jövő életben. Ezt mutatja a halottaknak mellékletekkel való ellátása, ezt bizonyítja a síroknak az a formája, mely az élők lakásához hasonlít. Úgy tűnik fel a dolog, hogy voltaképpen átmeneti állapotnak tekintették. Hadd töltsen hát a halott ezt az átmeneti időt földi lakásához hasonló nyugvó helyen és a pihenésnek hasonló állapotában s hadd legyen kéznél mindene, mi neki az életben szükséges, becses, kedves volt: eszköz, fegyver, ékszer, étel-, italnemű.

Ezzel a gondolattal a német keletafrikai vadsággáknál is találkozunk. A zsugorítva eltemetett vadsággá sírjához e szavakkal lép legidősebb fia: „Eredj és aludj szépen jobb feleden!”²⁵

E nézet képviselői közül megemlítjük *Forrert*,²⁶ *Köhl*,²⁷ *Letourneaut*,²⁸ *Mielket*,²⁹ *Wilket*,³⁰ *Zingerlet*.³¹ Közöséges eljárásnak tartja *Reinecke*,³² hozzá csatlakozik éppen e szokás nagy területi kiterjedésénél fogva *R. Andree*³³ is, bár más véleményét is ösmerjük, melyről alább szólunk.

Em. Hermann érdekes, bár nem minden tekintetben elfogadható fejtegetéseket fűz a zsugorítás keletkezéséhez.³⁴ Azt mondja, hogy az őseink odvas fáknak, szikla- és földüregekben volt kénytelen meghúzódni. Ez a körülmény eredményezte a zsugorodást, majd a guggolást. Annál a törzs és a fej előre hajlik, a lábak pedig felhúzódnak a vállak felé. Ez a testtartás a melegezésre is előnyös volt. Ma is ebben a testtartásban látjuk a kaffereket, hottentottákat. Ezt tapasztaljuk a perui mumiákon is. Több tér eredményezte a guggolást. Ennél a hátgerincz, a fej egyenes, a lábak többé-kevésbé horizontális, inkább előre hajló tartásban vannak. Ha az utóbbiak szilárd támasztékkra találunk, a guggolás térdeplésbe megy át. A kezeknek támasztó szerepük juthat stb.³⁵ Sajátosan magyarázza az ülést *R. Mielke*.³⁶ Példákat idéz, hogy az ülés a hatalmat jelenti s figyelmeztet arra, hogy az őskori ülő temetkezéseket ebből a szempontból tekintsük. E mellett szólana a halotti mellékletek közül a *szék*, mire *Kossina* idéz példát Ratzeburgról.³⁷

*

²⁵ Globus LXXXIX. 197. l.

²⁶ Id. m. 24. l.

²⁷ Korrespondenzblatt der deutschen Ges. für Anthr. 1901. 905. l. jegyzete.

²⁸ La sociologie d'après l'ethnographie 207. l.

²⁹ Ein merkwürdiger Totenbrauch. Zeitschrift für Ethnologie 1908. évf. 626—627. l.

³⁰ Jets over de Papoewas. Bijdr. tot de Taal-Land-en Volkerkunde van Nederl. Indie, 5 volgreeks, III. V. ö. R. Andree id. cikkét.

³¹ Arch. Epigr. Mitteilungen 1894. évf. 121—122. l.

³² Zeitschr. für Ethn. 1900. Verh. 258. l.

³³ Arch. für Anthr. 1907. évf. 289. l.

³⁴ Die Kulturbedeutung des Stehens, Sitzens und Liegens; Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien XIX. 1889. Sitzungsberichte 190—191. l.

³⁵ A természeti népek ülését, alvását illető tapasztalatokra gondolva, utalunk *Jagor* (Singapore-Malacca-Java, 1866. 16. l.) *Joest* (Die einbeinige Ruhestellung der Naturvölker, Globus LXXI. 107. l.) *Muskat* (Über eine eigenartige Form des Sitzens bei den sogen. Azteken, Zeitschr. f. Ethn. 1902. Verh. 32—36. l.) és *Virchow* (Zeitschr. f. Ethn. 1900. Verh. 359. l.) megfigyeléseire.

³⁶ Ein merkwürdiger Totenbrauch. Zeitschr. für Ethn. 1908. 623—630. l. és 631—634. l.

³⁷ U. o. *Kossina* a *Mielke* előadásához fűzött megjegyzésében arra is utal, hogy a zsugorított fekvő temetkezés inkább a dunai, az ülő pedig az északi kultúrkörben fordul elő. (U. o. 631. l.)

Ime a legellentéesebb nézetekkel van dolgunk s közöttük nincs semmi összekötő kapocs. Az a pár példa azonban, mit a természeti népek életéből idéztünk, sejteti velünk, hogy a kérdéssel nem szabad többé egyoldalúlag foglalkoznunk. A régészet szolgálatába kell vonnunk a megfelelő néprajzi eredményeket és ezek világánál kell keresnünk az igazságot. Ezek az eredmények gazdagok, tanulságosak s nemcsak az öt nagy kontinensen, hanem a szigettengeren is végzett megfigyeléseken és kutatásokon épültek fel. Tehát annál becseesebbek.

A néprajz emez eredményeinek köszönhetjük annak ösmeretét, hogy a zsugorított temetkezés szokása nem halt ki az őskorral s a *Schlanr*ól idézett temető nem utolsó nyoma e temetkezési módnak: mert a ma is élő természeti népeknél mindenütt megtaláljuk azt. Bennünket természetesen az érdekel, mi okozza a zsugorítást? A felelet sok esetben az, hogy a visszamaradtakat a halott szellemének visszatérésétől való félelem készíti az elhunytaknak zsugorított helyzetben való eltemetésére.

Th. Koch beszéli a *lengua-indiánusokról*, hogy a halottat azon a helyen temetik el ülő helyzetben, a hol kimúlt. Fegyvereket, eszközöket, ékszereket adnak mellé. Az elhunyt szellemétől való félelmében az egész törzs felszedi sátorfáját s másutt telepszik meg.³⁸ Hasonlót ír *Ratzel* a busmánokról, azzal a különbséggel, hogy ezek a halott kunyhóját is lerombolják, magát a halottat pedig, miután fejét kenőccsel bekenték, megfűstölik és nyújtott helyzetben temetik el.³⁹ Ugyancsak *Ratzel* az amerikaiak temetkezési szokásaival kapcsolatosan arról értesít, hogy mindent szétrombolnak, a mi a halotthoz tartozott s félelmükben ennek nevét sohasem említik.⁴⁰

E félelemre vezet vissza *Gason* a halott kezeinek, ujjainak összekötését az ausztráliai törzseknél.⁴¹

Vannak fontosabb adataink is. Így Tahiti szigeten a pap halotti beszédjében a következőket mondja: „Ez családod, ez gyermeked, ez nőd, ez atyád, ez anyád. Légy megelegedett odaát s ne tekints többé azokra, kik itt maradtak.”⁴² Ehhez a keletáfrikai vagogók ama szokása áll legközelebb, hogy a zsugorítva eltemetett halott után ezt kiáltják a sírba: „Ne háborgasd az itt maradtakat!”⁴³ *Jenks* jegyezte fel Luzon sziget lakóiról, hogy a holtat ölbe tett kezekkel durván ácsolt székre helyezik, a halottas ház ajtaja elé állítják, négy napon és éjjelen át ott tartják, miközben a nők gyászdalokat énekelnek felette. E gyászdalokban fordul elő: „Ne jöjj vissza, hogy barátaid, vagy rokonaid közül valakit magadhoz hívj!”⁴⁴ *A. H. Howitt* szerint, ha a dieyerie-törzsből valaki meghal, az ifjak sírt

³⁸ Globus 1900. évf. 220. l.

³⁹ Völkerkunde I. 690. l.

⁴⁰ U. o. I. 588. l. Ellenkező szokást látunk a hottentotáknál, kik a halott kunyhóját éppen félelmükben nem bántják. (*Ratzel*: Völkerkunde I. k. 705. l.) A halott nevének említését kerülik az ausztráliaiak is, sőt u. a. név viselői más nevet vesznek fel. Középausztráliában a sírokat is oly helyen ássák, a hol előreláthatólag nem fognak meglepedni. (U. o. I. 346. l.) Új-Hollandban sem említik a halott nevét, hasonló okból. (*M. Hueber*: Bull. de la Soc. de Geogr. 1865. 429. l.)

⁴¹ Journ. Anthropol. Inst. XXIV. 170. l.

⁴² Ellis, Polynesian Researches I. k. (London, 1829.) 522. l.

⁴³ Journ. Anthr. Inst. XXXII. 313. l.

⁴⁴ Jenks: The Bontoc Igorot (Manila, 1905.) 78, 80. l.

ásnak, az öregek pedig a halott lábujjait szorosan összekötik, kezeit hátához kötik, még pedig oly szorosan, hogy ha ez élő emberrel történék, nem tudná kioldani. Miért? „To prevent him from walking.“⁴⁵

Még csak egy közelebbi esetet mondok el, melyet *Köhler* jegyzett fel a szász Wüerschnitz-ról. Itt még a múlt század második felében is szokásban volt a halott kezeinek összekötözése, nehogy visszajöjjön s a családból valakit magával vigyen.⁴⁶

Schoetensack Ottó ilyen természetű megfigyelésekre építi véleményét. Ő a zsugorítás okát a haza járó lélektől való félelemben látja.⁴⁷ Figyelmét az sem kerüli el, hogy az ásatások erősen és kevésbé zsugorított csontvázakat is szolgáltatottak. Azzal magyarázza, hogy a kít az erősen zsugorított csontváz képvisel, félelmesebb ember lehetett annál, kinek csontváza inkább csak sejteti a zsugorítást.⁴⁸ A természeti népek életéből vett példák alapján *R. Andree* is arra az eredményre jut, hogy a zsugorítást s a temetéssel járó más szertartásszerű dolgokat is — (a sírnak kövekkel való befedése, orrnak, füleknek bedugása, szájnak összevarrása, kötözés, stb.) — a halott szellemétől való félelem szülte.⁴⁹ Ezzel indokolja a fegyverek hiányát bronzkori sírokban s a természeti népeknél pl. újguineai, új-dél-walesi sírokban,⁵⁰ erre vezeti vissza az urnában való temetkezést is.⁵¹

Vegyük rendre ezeket a véleményeket.

Őskori csontvázas urnatemetkezésünk kevés van.⁵² Több esetet ismerünk a természeti népek köréből. Így mindjárt a Rio Negro⁵³ és Orinoco vidékéről.⁵⁴ *Boman* azt mondja, hogy ezek az urnák a tupiguarani népek jellemzője.⁵⁵ *H. v. Ihering* meg arról értesít, hogy Rio Grande do Sul államban szájukkal lefelé fordítják ezeket az urnákat, nehogy a bennük nyugvó halott visszatérjen.⁵⁶ Erre építi *R. Andree* előbb említett állítását. Fontos adat mindenestre, de mi tartózkodunk attól, hogy egy esetből általánosítsunk. Megerősít ebben bennünket a többek között az a körülmény, hogy a Bogan folyó (Új-Dél-Wales) mentén lakók azért takarják be halottaikat, nehogy a földdel érintkezzenek.⁵⁷ Ugyanezekről olvassuk, hogy a harcos mellé fegyvereit hetyezik a sírba, mely fölé lándsát is szírnak stb.⁵⁸ Ez az ausztráliai adat tehát éppen az ellenkezőjét bizonyítja

⁴⁵ R. Brough Smith: The Aborigines of Victoria (London, 1878.) I. 119. l. V. ö. O. Schoetensack: Über die Bedeutung der „Hocker“-Bestattung (Zeitschr. f. Ethn. 1901. Verh.) 522—527. l.

⁴⁶ Köhler: Volksbrauch im Voigtlande 1867. 251. l.

⁴⁷ Über die Bedeutung der „Hocker“-Bestattung. (Zeitschr. f. Ethn. 1901. Verh.) 525. l.

⁴⁸ U. o. 525—526. l.

⁴⁹ Ethnologische Betrachtungen über Hockerbestattung. Arch. f. Anthr. 1907 307. l.

⁵⁰ U. o. 306. l.

⁵¹ Ugyanott.

⁵² V. ö. pl. Zeitschr. f. Ethn. 1898. Verh. 317. l.

⁵³ Fr. Keller-Leuzinger: Vom Amazonas und Madeira, 1874. 26, 27. l.

⁵⁴ Humboldt: Voyages aux régions équinoxiales (Paris, 1824.) és Hamy: Galerie americaine du musée ethnographique du Trocadero LVII. kötet.

⁵⁵ Arch. f. Anthr. 1907. évf. 287. l.

⁵⁶ Globus LX. 195. l.

⁵⁷ O. Schvetensack id. cikke a Zeitschr. f. Ethn. 1901. Verh. 524. l.

⁵⁸ U. o.

annak, a mit *R. Andree* a fegyverek hiányának indokolására *de Clercq* nyomán Új-Guinából⁵⁹ *Howit* után Új-Dél-Walesből idéz.⁶⁰ Tehát ugyanegy területen két ellentétes eljárás. *Th. Koch* nyomán előbb is említettük, hogy a lingua indianusok ültő helyzetben eltemetett halottaik mellé fegyvereket is helyeznek a sírba.⁶¹ Újabb adat tehát ez és óva int bennünket annak általános föltevésétől, hogy a sírokban a fegyverek hiánya a meghalt szellemétől való félelmet jelentené.

R. Andree arra is hivatkozik, hogy a bronzkori sírokban ritkák a fegyverek. Vizsgáljuk tehát a kérdést az ősrégészet szempontjából is. Kétségtelen, hogy a bronzkori sírokban a fegyver a ritkaságok közé tartozik. Általánosan elfogadott indokolása a fegyver értékes voltában rejlik. Más oldalról az is ősreretes körülmény, hogy az őskori ember bármily kegyelettel viseltetett is halottai iránt, a sírmellékletek gyakran ad hoc készült, durvább mivű dolgok. Szegényebb ember meg akkor sem rakta legértékesebb holmiját halottja mellé. Ennél is lényegesebb az, hogy ősrerünk bronzkori női sírokat, melyeknek mellékletei közt ott van a fegyver.⁶² Ez a bizonyíték, *R. Andree* felfogása ellen szól. Nem terjeszkedünk ki részletesen, csak röviden utalunk a kőkori sírok fegyvermellékleteire. A kő-bronzkori lakosság kontinuitása sok helyütt kétségtelen. Mivel indokolja hát *R. Andree*, hogy az egyik periodus sírjai nagy bőségekben tartalmaz fegyvereket, a másokban meg ritkábbak lesznek?

Teljesen indokolatlannak látszik *Schoetensack*nak az erősen és kevésbé zsugorított csontvázakról való véleménye is. Elméletébe beetalált, ennél fogva kifejtette, de analogiáját a természeti népek körében nem ősrerjük.

Míndezekkel szemben határozott fontosságot kell tulajdonítanunk azoknak a feljegyzéseknek, melyek a zsugorítást a hazajáró lélektől való félelemmel indokolják. Arra, hogy ez a félelem helyenkint mekkora szerepet játszik a zsugorításban, egy esetet említünk. *Ceram-on* a haldoklót, még mielőtt kiszzenvedett volna, összezsugorítják s úgy tartják, míg megmerevedik.⁶³

Ezek után az a kérdés merül föl, hogy döntő bizonyító erővel bírnak-e a felsorolt adatok a zsugorítás kérdésének megoldásában és hogy vajjon a hazajáró lélektől való félelmet kell-e és lehet-e a zsugorítás *eredeti* okának tekintenünk?

Feleletünk tagadó. Erre való indokainkat a következőkből merítjük.

Bár a zsugorított temetkezés szokása úgyszólván az összes ma is élő természeti népek körében általános; bár mindenünnen bőséges adatok állanak rendelkezésünkre; ez adatok nagy bőségéhez mérten igen szórványosak azok az esetek, melyek a zsugorítás okául a haza járó lélektől való félelmet említik. Lehet, hogy e tekintetben a megfigyelések nem tel-

⁵⁹ Ethnogr. Beschrijving van Nederl. Nieuw Guinea 1893 184. l.

⁶⁰ Journ. Anthropol. Inst. XIII. 189. l.

⁶¹ Globus 1900 évf. 220. l.

⁶² J. Mestorf: Dolche in Frauengräber der Bronzezeit. Mitteilungen d. Anthropologischen Gesellschaft in Wien XIX. k. Verh. 118–112. l. V. ö. különösen a 120–121. l. levő kimutatást a törös női sírokról.

⁶³ Engelhard: Bijdr. tot. de Taal-Land-en Volkerkunde von Nederl. Indie VIII. 388. V. ö. *R. Andree* id. cikkét.

jesek, nem tökéletesek. Egygyel több ok, hogy óvatosak legyünk. Bizonyos egységességet is hiában keresünk e temetkezési szokások között.

Azt látjuk, hogy a zsugorítás helyenkint kiváltságos álláshoz, nemhez stb. van kötve. Szumátra szigeten pl. csak a papokat,⁶⁴ Halmahera szigeten csak a faluban meghaltakat temetik zsugorítva, a kik a falun kívül haltak el, nyújtott temetkezésben részesülnek.⁶⁵ Coimbatoreban csak az asszonyokat temetik zsugorított ülő helyzetben; a lingayatok is, de ezek hajadonait nyújtva temetik el;⁶⁶ Travancore n csak a templomszolgákat szokták zsugorított ülő helyzetben eltemetni.⁶⁷

Ugyanazon törzsnél, népnél többféle temetkezési mód divik. Az indusoknál túlnyomó az égetés, de már a páriáknál zsugorítással is falálkozunk.⁶⁸ A nutka-törzsek rabszolgáik hulláit a vízbe dobják, a szabadokat ritkán zsugorított ülő helyzetben temetik el. Rendesen faszekrényben fágák közt felfüggesztik.⁶⁹ A lillooet-indiánusoknál a zsugorított ülő temetkezés mellett a fekvő is divik;⁷⁰ a különböző eszkimó-törzseknél nem kizárólagos a zsugorított temetkezés;⁷¹ a modokoknál a zsugorított temetkezés mellett hullaégetést is találunk;⁷² a Sziklás hegységtől keletre a zsugorított ülő és fekvő temetkezéseken kívül van nyújtott is, van égetés is.⁷³

Ösmerünk olyan eseteket is, mikor az anya a füstön megszáritott gyermekének hulláját sokáig magával hordja. (Bogan folyó mente, Új-Dél-Wales);⁷⁴ mikor a halottat bebalzsamozzák, zsugorított ülő helyzetbe szorítják s őrzik, míg el nem rothad. Csontjait eltemetik, de koponyáját akkor is megőrzik (Tahiti sziget).⁷⁵ Jappe szigeten is addig őrzik az állványra helyezett zsugorított hullát, míg egészen meg nem szárad.⁷⁶ A Carolina-ban lakó muskagulgók halottaikat ülő helyzetben, lakásaikon temetik el.⁷⁷ A Viktoria-tó melletti vakaviarondók szintén.⁷⁸

Előbb három esetet is felsoroltunk, melyek *Broca* elméletét voltak hivatva támogatni. Csak egy adatot fűzünk még ezekhez. A sintoisták hosszú szárkofágban temetik el halottaikat, mert barbárságnak tartják, hogy a hullát takarékoskodás és térkimélés szempontjából kis, budhista szárkofágba, ülő helyzetbe szorítsák.⁷⁹

⁶⁴ G. A. Wilken: Verglijkende Volkerkunde von Nederlandsch Indië 1892 I. 304. l.

⁶⁵ De Clercq: Internationales Archiv für Ethnographie II. 209. l.

⁶⁶ V. ö. R. Andree id. cikkét.

⁶⁷ Thurston: Ethnographic Notes in Southern India (Madras, 1906.) 137. l.

⁶⁸ Crooke: Journ. Anthr. Inst. XXIX. 282. l.

⁶⁹ Bancroft: Native Races of the Pacific States I. 205. l.

⁷⁰ J. Tait: The Lillooet Indians (The Jesup Expedition) II. 5. rész (New-York. 1906.) 269, 271. l.

⁷¹ Dall: Alaska and its resources. 1870. 19. 132. 145. l.

⁷² V. ö. Andree id. cikkét és Bancroft: Native Races of the Pacific States I. 357, 359. l.

⁷³ Cyrus Thomas: V. Ann. Rep. Bureau of Ethnologie 25, 31, 37, 62. l.

⁷⁴ O. Schoetensack: id. cikke, Zeitschr. f. Ethn 1901. Verh. 525. l.

⁷⁵ Polynesian Researches (London, 1829.) I. 518—522. l.

⁷⁶ Rosenberg: Reistochten naar de Geelvinksbaai 53. l. és U. a. Malayischer Archipel 511. l.

⁷⁷ Bartram: Travels through Carolina 1791. 575. l.

⁷⁸ Millikin: Man, 1906. 54. l.

⁷⁹ V. ö. A. v. Knobloch, Mitth. d. deutsch. Ges. für Natur- und Völkerkunde Ostasiens, I. 6. füzet.

Mindez adatok egy részét *R. Andree* idézett értekezése nyomán használtuk fel. Tettük ezt abból a szempontból, hogy állítását lehetőleg azokkal az adatokkal iparkodjunk megdönteni, melyeket végkövetkeztetésében részint említve, nagyobb részt elhallgatva, annak indoklására hoz fel, hogy a zsugorítást a haza járó lélektől való félelem okozta.

Felfogásunk az, hogy lélektanilag is vizsgálva a dolgot, ennek a félelemnek a kérdés megoldásában csak másodrangú szerepet lehet és szabad tulajdonítanunk. Tisztán a természeti népek körében maradvá, a dolgot a következőképpen látjuk: halál esetén, egy pár brutális példát nem tekintve, mindig a vesztség felett való fájdalom az első érzés, mely a hátramaradtakat megkapja. Azután jön a halott eltakarításának gondolata, majd ennek végrehajtása. És csak később támad föl a félelem. Ezt is adatokkal igazolhatjuk. Mindjárt azokat említjük, melyek a halott mumizálásáról szólnak. Ilyesmit ösmertünk az Aleuti szigetéről,⁸⁰ Tahiti szigetről,⁸¹ a Bogan folyó vidékéről.⁸² Mumizáló célja van a füstölésnek, szárításnak is. Ezt látjuk a Bogan folyó mentén lakó egyes törzseknél,⁸³ ezt Jappe szigeten,⁸⁴ a kimalaháknál,⁸⁵ Német-Új-Guineában.⁸⁶ Célja a meghaltak az enyészettől való megmentése, minek fellevésében éppen a Bogan folyó menti példa erősít meg, hol az anya gyermekének szárított hulláját sokáig magával hordja.⁸⁷

A halottnak szövetbe, bőrbe burkolása, szárkofágban való eltemetése is a szerető gondoskodás eredménye. Célját világosan megmondja egy a Bogan folyó mentén feljegyzett példa: nehogy a halott a földdel érintkezzék.⁸⁸

Még csak egy pár adatot fűzünk a már felsoroltakhoz. Valamennyit a koppenhágai néprajzi múzeum anyagának tanulmányozása rendjén gyűjtöttük. Elsőbben is azt említjük meg, hogy a melancziak vallása a halottak emlékének tiszteletére szorítkozik. A Hermita-szigeteken a meghaltak koponyáit talizmánul őrzik a rokonok. Hasonló szokás divik Új-Irlandban is, a hol a meghaltak koponyáit megfestik, tetoválják a rokonok s úgy őrzik kunyhóikban az ősök tiszteletére.

A hazajáró lélektől való félelem általános minden népnél.⁸⁹ Nálunk is. Az is köztudomású dolog, hogy a primitívus felfogású nép a maga bajának, az őt ért veszedelmeknek okát többnyire magán kívül keresi. Meg is találja hite és felfogása szerint hol természeti tüneményekben, hol rossz szellemekben s igen gyakran a hazajáró lélek gonoszságában.

Reu János esete annak idején a bíróságot is megjárta. Falubelije, kárvallott emberek, az ő hazajáró lelkének tulajdonították bajaikat. Fogták

⁸⁰ R. Andree: id. czikke, Arch. f. Anthr. 1907. 283. I. V. ö. még Billings Expedition (London, 1802.) 102. l.

⁸¹ Polynesian Researches. (London, 1829.) I. 218. 522. l.

⁸² Zeitschr. f. Ethn. 1901. Verh. 525. l.

⁸³ Zeitschr. f. Ethn. 1901. Verh. 525. l.

⁸⁴ Rosenberg id. m. 53. l.

⁸⁵ De Clercq: Ethnogr. Beschrijving van Nederl. Nieuw-Guinea, 1893. 186. l.

⁸⁶ Dr. Hellwig: Nachrichten aus Kaiser Wilhelmsland 1889. 1. füzete 7. l.

⁸⁷ Zeitschr. f. Ethn. 1901. Verh. 525. l.

⁸⁸ U. o. 524. l.

⁸⁹ V. ö. Achelis: Moderne Völkerkunde (Stuttgart, 1896.) 250, 251. l.

magukat, hulláját kiásták s brutális módon összevagdalták.⁹⁰ Ehhez hasonló, de még brutálisabb szokást *Kolumbán* Samú jegyzett föl Hosdáttról.⁹¹ Ő írja le azt is, hogy mikor a halottat a házból kiviszik, az ajtót háromszor becsapják, nehogy haza járjon s másokat is magával vigyen.⁹²

Ilyen természetű jelenségekkel szolnokdobokai néprajzi gyűjtőútunk alkalmával is unos-untalan találkoztunk. Idejegyzünk egy pár esetet.

Leményben pl. mikor kiviszik a halottat a házból, a rokonság benne marad s egy szentelt vízzel, tömjénnel telt tángyért a hirtelen becsapott ajtóhoz vágnak, a földre hullott cserépdarabokat, tömjént összetapossák, hogy a halott lelke ne járjon haza.

Búzamezőn a halott kivitele után szintén becsapják az ajtót s egy edényt vágnak földhöz, hogy a halott lelke ne kísértessen. Ugyanez a szokás Kornislakán is. Csokmányban szintén. Megvan az ajtóbecsapás és edény-törés szokása Letkán is.

Nagy József egy bácsmegyei esetet ír le a következőképpen: „Volt a községben egy G. nevezetű öreg ember, a kinek lelke még egyre haza jár, mert betegségében nem teljesítették kívánságát. Ha az ember éjjel kimegy az utcára, találkozik vele; ha köszöntenek neki, akkor tüzes szemet vág; ha pedig azt mondják neki, hogy „ördög vigyen vissza, a honnan jöttél“, akkor nem vág tüzes szemet, hanem szépen tovább megy.”⁹³

A már idézett würschnitzi szokást juttatja eszünkbe a hosdátiaknak az az eljárása, hogy a halott koponyájába vagy szívébe szeget vernek, nehogy visszatérjen.⁹⁴

Azonban Reu Jánost is, másokat is, halálukkor tisztességesen, kit-kit a maga módja szerint, temették el. Idővel támadt a gondolat, hogy lelkük haza jár. Csapások váltották ki ezt a gondolatot embertársaikból. A nép emlékezete mint babonát adta tovább és fogja adni nemzedékről nemzedékre. Ez a babona lesz a mozgó rugója, erős befolyásolója a nép gondolkodásának, mikor egyesek különleges helyzetét, körülményeit, cselekedeteit, életmódját bírálgatja, a miben valami sejtelmes, előtte megfoghatatlan, talán rossz is nyilvánul. Ez jut kifejezésre annak feltételezésében, hogy valaki rossz ember, lelke haza jár. Ilyen gondolatok eredményének tekinthetjük úgy a würschnitzi, mint hosdátai szokást.

Hasonló lehetett az eset a természeti népeknél is. A zsugorított temetkezés rituális volt a multban, az a jelenben is. Rituális voltához hozzátartozott az erőszakos kötözés. Hogy miért? Az ősök tudták, az utódok elfelejtették. De idővel az ő lelkükben is felmerült a miért? Eredeti okát nem tudták adni, indokolták hát egyébvel: a hazajáró lélektől való félelemmel, térkiméléssel, rendi, nemi, nemkülönbön állással járó megkülönböztetéssel, vallási kötelességgel. A legtöbb esetben nem is olvassuk a feljegyzésekben az indokolást.

Hogy a félelemmel való indokolás mi módon keletkezhetett, hazai példákkal iparkodtunk megvilágítani. A rendi, nemi és állással járó meg-

⁹⁰ Ethnographia IX. 1898. 252. l.

⁹¹ Ethnographia XI. 1900. 108, 109. l. V. ö. még Ethn. VII. k.

⁹² U. o. XI. 1900. 122. l. V. ö. még Munkácsi Bernát cikkét: Adalékok a magyar halotti szokások pogány hagyományaihoz, Ethnographia XI. 1900. 97. l.

⁹³ U. o. IX. 1898. 137. l.

⁹⁴ U. o. XI. 1900. 108. l.

különböztetés oka a kérdések kérdése. A vallási kötelességgel való indokolásnak azonban elsődrangú fontosságot kell tulajdonítanunk. A temetési szertartás és vallás ugyanis mindig szoros kapcsolatban van egymással. Ezzel szemben a hazajáró lélekről való félelemnek csak másodrangú jelentősége lehet, mint olyannak, mely időben keletkezett egy már meglévő és régen gyakorolt temetkezési szokásnak helytelen, de mindenesetre csapások hatása alatt támadt értelmezéséből.

Ha így fogjuk fel a dolgot, érthetővé válik, éppen a félelem következtében, a zsugorításnak sokszor brutális módon véghez vitt szokása. És hogy a dolgot csakis így lehet értelmeznünk, mutatja az a körülmény, hogy ha a természeti népek el is felejtették az eredeti okot, a vallási szertartásban gyökerező rituális temetkezés eredeti jelentőségét; azért ez továbbra is áthatja az egész rosszul értelmezett temetkezési módot.

Ennek nyomait látjuk abban a törekvésben, hogy a halottat meg akarják óvni az enyészettől (mumizálás, füstölés, szárítás); a szövembe, bőrbbe bukolásban; szárkőfágban való eltemetésben,⁹⁵ halotti ünnepegekben, az ezekkel járó körmenetekben, a halotti mellékletekben, csontok pirosra festésében (Délaustrália, Victoria kolónia, Kongó völgye).⁹⁶ E mellett tanuskodik a halott számára készített díszes sír is (Victoria).⁹⁷ Nemkülönb az a körülmény, hogy egyes népek a meghaltak lelkének akkora hatalmat tulajdonítanak, hogy érdemesnek tartják hozzájuk fohászolni, őket ajándékokkal elhalmozni, hogy kérésük annál inkább teljesüljön.⁹⁸

Feltűnően sok a zsugorított ültő temetkezések száma mindenütt a zsugorított temetkezés más formái mellett. Az életben való pihenésnek ez a formája tehát legerősebben jut kifejezésre a temetkezésnél.

„Eredj és *aludj* szépen jobb feleden“ — mondja a vadságga sírja felett ennek legidősebb fia. A halál tehát csak pihenés, átmeneti állapot egy másik életbe, a melyben való hitről éppen a halotti mellékletek győznek meg.

Megmaradunk ezek alaplán eddig vallott nézetünk mellett, hogy t. i. a zsugorítást eredetileg a nyugvás, pihenés állapota szülte. De megtoldjuk azzal, a mire bennünket a néprajzi eredmények tanítottak, — vagyis nem tartjuk teljesen kizártnak annak lehetőségét, hogy már az őskorban elhomályosult a zsugorítás eredeti értelme s új gondolatok, mint a milyen a hazajáró lélektől való félelem is, befolyásolták azt.

Mindenesetre kívánatos volna a természeti népek temetkezési szokásainak szigorúan tudományos módon, területek szerint való feldolgozása. Reméljük, hogy a kik a természeti népek néprajzával foglalkoznak, a közel jövőben az ősrégészet segítségére sietnek e tekintetben is.⁹⁹

(Kolozsvár.)

Dr. Roska Márton.

⁹⁵ Erre mondja Ratzel (Völkerkunde I. 8. I.) „Die Seele muss ihren Weg über Wasser nehmen; daher häufig die Kahnform des Sarges oder doch der Steinsetzung, das Bootbegräbnis, oder auch der kleine Kahn als Grabdenkmal der Dajaken.“

⁹⁶ Journ. Anthr. Inst. VIII. 393. I. és (Hamilton) XXIV. 186. I. Zeitschr. f. Ethn. 1901. Verh. 525. I. (Torday and Joyce): Journ. Anthr. Inst. XXXVI. 50. I.

⁹⁷ Brough Smith: The Aborigines of Victoria, 1878. I. 100, 108. I.

⁹⁸ Achelis: Moderne Völkerkunde (Stuttgart, 1896.) 251. I.

⁹⁹ Dolgozatunkat még 1909 nyarán írtuk; 1910-ben jelent meg dr. *Bátly* Zsigmondnak „A zsugorított temetkezésről“ cz. cikke a Természettudományi Közlemben. *R. Andree* nyomán vizsgálja a kérdést s egyetért vele abban, hogy a zsugorítást a hazajáró lélektől való félelem okozza.

Rákóczi-levelek.

(A bécsi cs. és kir. udvari könyvtárból.)

— Első közlemény. —

A bécsi cs. és kir. udvari könyvtár gazdag autogramm-gyűjteményének Rákóczi-okírataiból 30 darabot másoltam le. Ezek közül a legfontosabbat, Rákóczi kliniecki levelét, hasonmásban is bemutatjuk, hogy mindenki félreismerhetetlenül lássa a dátumot, mely nem 1703 június 15-ike, mint idáig hittük, hanem *februárus* 15. Ebből kitűnik, hogy Rákóczi lengyelországi hadikészülődései¹ jóval korábban kezdődtek, mint idáig tudtuk, s világos, hogy Pap Mihály és Bige László brzeráni látogatása² és a fejedelem hazahívása is előbb történt 1703 márczius idusánál. Meglepetés számba megy Esterházy Antalnak 1711. évi kegyelemkérő levele is, melynek különben nem vette hasznát. A többi levél szintén jellemző és sok ismeretlen adalékkal járul ennek a korszaknak ismeretéhez.³

Mindezt dr. Márki Sándor bőséges jegyzeteivel megvilágosítva adom át a nyilvánosságnak (abban a tudatban, hogy az „Erdélyi Múzeum“ olvasói szívesen fogadnak mindent, a mi az *utolsó* erdélyi fejedelemre vonatkozik), hálás köszönetemet fejezván ki úgy neki, mint dr. Veress Endrének, a ki a fenti levelek sajtó alá rendezésében támogatott.

I.

Kliniecz, 1703 februárus 15.

II. Rákóczi Ferencz [Vajda Jakab ungvári tisztartónak.]

Datum Cliniecz, 15. Februárii 1703.

Isten minden jókkal áldja meg Kegyelmedet, kívánom.

Isten ide az hadak közibe hozván szerencsésen, legelsőbb gondolatom az, hogy az Úr, Gróf Bercsényi uram² securitásának provideálhassak,³ és mivel ő

¹ Ld. Márki Sándor: II. Rákóczi Ferencz I. k. 221—231. l.

² U. o. I. k. 226. l.

³ Az udvari könyvtár autogramm-gyűjteménye 62. 7. sz. a. megvan Rákóczinak Pálffyhoz intézett az a levele is, melyet az Archivum Rákóczianum III. kötete 676—677. és Szalay „II. Rákóczi Ferencz bujdosása“ 68—69. lapjain közöl; a különbség az, hogy ez a kézirat nem *Zalusáról* van keltezve, hanem Javorórol.

¹ Thaly szerint (A Bercsényi-család II. k. 502. l.) Vajda Jakab ungvári tisztartóhoz szól. ² Gróf Bercsényi Miklós.

³ Thaly nál így: „az Úr, Bercsényi uram securitásáról gondot viselhessek.“

Kegyelme bizonyos számú hadakkal fog, reménlem ez gyűvő⁴ héten érkezni, jobbnak gondolnám sok okokra nézve, ha igyenesen az ungvári Krainára menne; melynek facilitatiojára⁵ nézve szükségem lévén Kegyelmeddel mentül hamarabb szembe lenni és több dolgokrul is beszélgetni, Kegyelmedet kérem s urához való hívségére intem, hogy mentül hamarabb vagy hozzám maga gyűjjön, vagy pedig oly hites emberét küldje, az ki minden utakat s módakat tudván, eleibe mehessen innen; és ha lehetséges az ungvári patert hozzám küldje, minthogy hitem pap nélkül sokáig lennem nem enged. Ha pedig még gyűni⁶ nem akar, azt sem bánom. Kegyelmedet kérem, minden ország szegletiről⁷ való hírekrul tudósítson, maradván

Kegyelmednek jó akarója

F. Rákóczi Ferencz mpr.

(Eredeti, sajátkezű 62. 7. sz.)

Ezt a levelet Thaly a gyűjteményében és a kir. kamarai levéltárban levő másolatról 1887-ben „A székesi gróf Bercsényi család“-ban (II. 502—3.) némi változattal közölte. De rendkívül lényeges eltérés maga a dátum, mely Thalynál „Klinecz, 15. *Junii* 1703“; a facsimilében is adott eredeti levelen pedig jól olvashatóan: Datum Cliniecz 15. *Februarii* 1703.

2.

Nyitrapereszlény, 1703 december 4.

Gróf Bercsényi Miklós a Nyitra várába szorult nemesekhez.

Szolgálatomat ajánlom Kegyelmeteknek.

Keresztényi indulatomtól viseltetvén két rendbéli levelemben szándékomat és hazánk szabadsága mellett való szives igyekezetemet Kegyelmeteknek bőségesen megírtam, melyekre válaszat mindedig vártam Kegyelmeteknek, de mi oktul légyen Kegyelmetek tudja, differálta, és minthogy nekem is a közjónak előmozdítására nézve szükségképen tovább kellett mennem, itt feles haddal lévén, nem késhetem; arra való nézve ezen harmadik levelem által akartam Kegyelmeteket megtalálnom, noha ugyan hadi regula szerént netalántán megítéltetem, mert nem e volna utja velünk egyet nem értő, sőt ellenségeskedőképen igyekező, s inkább az idegen nemzet sarczoltató igáját, hogysem mint régi dicsőséges szabadságát kívánó felekkel, hogy procedáljak; de Isten dicsőségére ajánlván és a hazánk szolgálatjára magamat, inkább ítéltetni, hogysem mint sok özvegyek, árvák és egyéb ártatlanok által fegyver kemény volta után következhető kárvallások iránt okoztatni; kívánok kinszeréteni azért Kegyelmeteket magyar hazafiui kötelességére; most vagy on ideje mind Kegyelmetek maga accomodatiójának,

⁴ ez jövő.

⁵ elősegítésére.

⁶ idejönni.

⁷ szegletiről.

és mind édes hazája, szabadsága megtérítésének; azért Kegyelmetek minden késedelem nélkül ezen levelemre adja válaszát; ha magát accomodálja, mindjártst jöjjön ki hozzám Kegyelmetek, holott peniglen idegen nemzetben vetvén reménségét, annak adhaereálna és nekünk ellenségnek magát declarálná, tudhassam; ki után is ha mi veszély érni fogja (a kit én eddig teljes tehetséggel igyekeztem eltávoztatnom) Kegyelmeteket, magának és nem másnak tulajdonítsa. Kivánom, levelem friss, jó egészségben találja Kegyelmeteket.

Költ Pereszlénél lévő táborban,¹ die 4. X-bris 1703.

Kegyelmeteknek

jóakarója

G. B. Miklós mpr.

Ha minden késedelem nélkül Kegyelmetek válaszát hozzám küldendő emberei által nem veszem, kik követségképpen bizvást gyűjjenek, készen várja Kegyelmetek maga veszedelmét; kirül Isten s világ elütt protestálok.

Külczíme: Nyitra várában, városában szorúlt úri, főnemesi és közrendeknek, jóakaróimnak ő Kegyelmeknek közönségessen adassék Nyitrán.

(Eredeti, rendezetlen anyag.)

3.

Nagyszombat, 1703 december 13.

Pyber László esztergomi kanonok Szörényi Zsigmond vikáriusnak.

Ajánlom Kegyelmednek szolgálatomat.

Vak szerencsére bocsátom ezen irásomat egy bizonyos ember által; talán beiktathatja, amint is biztatott; adom azért tudtára Kegyelmednek, hogy már mi nekünk a sok evőre nézve meg köllött hódolnunk,¹ mert

¹ Pereszlénny (a mai Nyitrapereszlénny) a Nyitra jobbpartján, Nagytapolcsány és Nyitra közt közepén van. Thaly szerint (Bercsényi-család, III. 82–3.) Bercsényi december 3-ikán Sempte mellett Pusztakürtön szállt táborba; ott fogadta a nagyszombati diákokat s másnap Nagyszombat városának s az esztergomi káptalannak hódolatát. Azonban ebből a levélből kitűnik, hogy Bercsényi 3-ikán még nem lehetett Pusztakürtön; hanem aznap, vagy másnap indult el Nagytapolcsányról, 4-ikén Pereszlénnyél táborozott és csak estefelé érkezhett Nyitra alá, a hová aznap (Thaly szerint is, III. 82.) kirándult. December 4-ikén 10 órakor éjszaka a hely megjelölése nélkül írja,* hogy Nyitránál van. Mint írta, ha Isten segíti „megindul innen az hódvilággal és helyes okokra nézve elhagyja itt jó részit az hadnak, az ki elégséges legyen Nyitrát és Ujvárat meghódítani; maga penig megy az mint mehet“ (u. o. 28. l.). A jezsuita napló tehát, melyre Thaly Szalay nyomán (Magyarország tört. VI. 110.) hivatkozott, elvétette a napot, hogy december 4-ikén Bercsényi Pusztakürtnél táborozott, mert oda táborával csak 5-ikén délfelé érkezhett. December 5-ikén onnan írta Károlynak (Rákóczi-tár, II. 29.), hogy éppen megszállásakor vette levelét.

¹ Bercsényi Sempte várában 1703 december 7-ikén fogadta Nagyszombat város hódoló küldöttségét, melyet Pyber László cz. püspök vezetett. A város már 4-ikén bejelentette, hogy kész a hódolatra; Thaly, Bercsényi, III. 83.

* Bercsényi levelei Károlyihoz. Kiadta Thaly a Rákóczi-tárban, II. 29.

eddig bizonyosan porrá lettünk volna, de már csillapodásban s türethetőképpen vagyunk, noha kár nélkül való háborút én bizony soha sem érhettem. Vallyon Kegyelmetek mint vagyon, mint maradt és mi reménysége lehet Kegyelmeteknek? Mert ezt a földet egészen ellepte már a sok nép és táborostúl Posen felé nyomakozik. Kívánom ezek után minden veszedelem nélkül való megmaradását Kegyelmeteknek is.

Kegyelmednek

Igaz jóakarója

13. Xbris. 1703.

P. L.²

P. S. Hallom, hogy Kegyelmetek is nagy szükségben, szorulásban és nyomorúságban vagyon; bizony nem tudom, mi hasznát remélheti Kegyelmetek.

Külczíme: Az én jóakaró uramnak, Tisztelendő Szűrinny Sigmund³ uramnak ő Kegyelmének adassék.

Alatta: 1703 die 15. Xbris perceptae mane in arce.

(Eredeti, rendezetlen anyag.)

4.

Abalehota, 1704 januárus 20.

Andrássy György főstrázsamester Szörényi Zsigmond vikáriusnak.

Méltóságos Püspök Uram!¹ Ajánlom szolgálatomat Kegyelmednek. Méltóságos generális gróf Bercsényi Miklós uram ő Nagysága parancsolatjából kellett Nyitrára jünöm, úgy hogy Kegyelmetekkel beszélhessek s ő Nagysága propositióit megjelentsem. Hogy ha az ő Kegyelmének méltóságos püspök uram úgy tetszenék holnap idején reggel Kegyelmednek vélnék interim relatiót tennem; melyről is Kegyelmednek választ elvárván, maradok szolgáló jóakarója Méltóságos fejedelem felsővadászi Rákóczi Ferencz Kegyelmes Urunk ő Nagysága generális fő-strása-mestere. Lehota,² 20. Januarii 1704.

Andrássy György.³

Külczíme: Illmo ac Reverendissimo domino Sigismundo Szürényi, episcopo Traguriensi, Venerabilis capituli ecclesiae Nitriensis vicario . . . Domino mihi observandissimo. Nitriae.

(Eredeti, sajátkezű 88. 13. sz.)

² Pyber László cz. püspök, esztergomi kanonok.

³ Szörényi Zsigmond cz. püspök, nyitrai vikárius.

¹ Szörényi Zsigmond.

² Abalehota, Nyitrától nyugatra, a sempte—szeredi úton.

³ Őt nevezte Bercsényi korcsmagenerálisnak (Arch. R. X 2.) s Rákóczi szerint is (u. o. II. 363—4.) szeles és részeges indulatu, csak őrzáratokra való, a kinek elméjét jobb az udvarnál használni, mintsem otthon (a táborban) hagyni.

5.

[1704 márczius 11.]

Gróf Pálffy János horvát bán Veszprém vármegye rendeinék.

«Excellentissimi Reverendissimi admodum Reverendi Spectabiles, Magnifici, Perillustres, Generosi, Egregii, item et Nobiles ac Circumspecti domini et amici observandissimi.

Salutem servitorumque meorum paratissimam commendationem. Viremhez és édes nemzetségemhez való szeretetem ösztönöz arra, hogy ez levelem által premoneáljam Kegyelmeteket Kegyelmes Urunk ő Fölsége¹ hűségére és gratiaji fogadására, melyet ime includálva meg is küldöttem Kegyelmeteknek. Már negyednapi mnkalkodásom után² hadaimmal általköltözöm a Murán,³ s veszem utamat Kegyelmetek felé tíz ezer emberemmel. Stájerországból is érkezik nyomomban valahány ezer német.⁴ Melyre nézve vévén Kegyelmetek ez levelemet, tíz ezer embernek kenyérből, vágómarhából, szénából s abrakból tegyen provisiot s Kemenesaljának az innend eső részire küldje előmben commissáriussit. E mellett parancsolja meg magok között, hogy nemine excepto kiki, akár úr, nemes és főember legyen, fegyvert fogjon ő Fölsége mellett: egyéberánt arra menvén valaki, fegyverben nem tapasztaltatik ő Fölsége részéről, aziat ellenségnek tartom, úgy is mint ellenséget, életiben s javaiban elfogyasztom Isten segítsége által. Ha egy Bercsényi s Károly föl tudtak fegyverkezni,⁵ mennél inkább ily kegyelmes királyok mellett fegyvert foghatnak, aki noha győzödelmeskedik, mégis kegyelmes gratiáját nem tiltja Kegyelmetekhez; én senki vérit nem szomjuhozom, sőt inkább nemzetségemet szaporítani kívánnám, de ha ki vakmerőségűl viseltetik, tovább is az istentelen, utálatos pártosságban megmarad és kárt vall, Isten előtt cautiót teszek, hogy én oka nem leszek, mivel én hűtömet, hogy igaz hűt legyen és maradjon, örökösen megtartván Fölséges Uramhoz, amellet minden ellenségének ellensége leszek s ellenkezőképpen is bánni akarok. Ezekről hogy ne történjenek s ha még Gr. Heister úr⁶ Kegyelmeteket nem premoneálta, én premoneálok, intem s kérem is, vegye észben magát s respiscáljon. Caeteris maneo,

Praetitulatarum Dominationum

Servus et Amicus servire paratus
Comes Joannes Pálffy⁷ mpr.

¹ I. Lipót király.

² 1704 márczius 9—11. (Thaly, Bercsényi-család III. 140.)

³ Márczius 11-én már Csáktornya is kapitulált s az egész Muraköz meghódolt. A muraszerdahelyi hid, melyet Jákey Ferencz ezeres kapitány mindhalálíg védett, már 10-én kezébe került. (Arch. Rákócziánium I. 117—9.)

⁴ Ezzel a haddal, melyet Heister Hannibál vezetett, embereinek száma 15,000-re növekedett s most már Pápa ellen nyomúlhatott.

⁵ Erre nézve ld. Thaly id. h. III. 136.

⁶ Gróf Heister Stegbert (1646—1718) tábornagy.

⁷ 1704 januárius 17-ike óta horvát bán.

P. S. Valaki ő Fölsége részéről fegyvert fog és előmbe jön, annak jószágát pro omni posse megkéméllem, egyéberánt nem.

Külczíme: Excellentissimo Illustrissimis Reverendissimis . . . dominis N. N. Supremo et Vicecomitibus . . . inlyti comitatus Weszprimiensis. Dominis et amicis mihi observandissimis.⁸

(Eredeti, 24. 93. sz.)

6.

Üzbég, 1704 márczius 29.

Gróf Forgách Simon a nyitrai káptalannak.

Tekéntetes Nemes káptolom!

Gyermekségemtől fogva minimű hív s hasznos szolgálatokat töttem az Fölséges Austriai háznak,¹ a Kegyelmeteknek tudva vagyon. De az nagy irtalmú és igazságszerető kegyelmes Isten, az sok árva s özvegy injuriáját és az egész országnak nagy igazát tekintvén, olyan állapotra juttatta azon fölséges Austriai házat, hogy nem csak az egész Magyarországot elvesztette, de Morvát, Austriát, Stíriát és Charintiát az magyaroknak nagyobb részint kezekben adta,² úgy hogy most látja az ország bizvást: *Causa Deo placuit, sed et arma tuentia causam*. Így látván, hogy ihhel halva köllött volna magamnak is lennem, ha az bécsi lakást köllött volna vennem nyakamban. Azirt intolerabile paupertatis aegestatisque famis magnis ausibus fomitem subministrare consulít. Azt vévén pro fundamento: Malo mori pro patria, ut leo, quam vivere, ut asinus.³

Kegyelmetekhez való igaz kötelességemtől viseltetvén, akarám Kegyelmeteket kírnem, ne rontsa magát már tovább, mert segítségre sehonnit (parolámra írom) ne várjon; et qui fecit, quod potuit, adimplevit legem; Kegyelmetek mindent cselekedett. Az Schlick regimentje⁴ több felínít úgy Frimond regimentje már utánam gyüött, mert lehetetlen megmaradjon, mert

⁸ Levelét 1704 márczius 11-én írhatta.

¹ Elmondja ezt Thaly „Forgách tábornok mint író cz. tanulmányában (Irodalomtörténeti tanulmányok a Rákóczi-korból) 211—268. l.

² Ezekben a tartományokban az év elején javában folyt az újonczozás és a lakosokat a határok védelmére fölfegyverezték; ekkor azonban Károlyi valóban egette, dúlta Ausztriát és Stíriát s hadai Bécsig portyáztak.

³ Forgách 1704 márczius 20-ikán Bécsből Bruckon át Köpcsénybe lovagolt Bercsényi udvari kapitányához, báró Perényi Farkashoz és levélben azonnal jelentkezett Károlynál, hogy ő igaz kurucz. (Thaly: Bercsényi III. 130.) Április elsején német tábornoki egyenruhában jelentkezett Bercsényinél Nagyszombatban; Bárfai Szabó László: Forgách-család 514. l.)

⁴ Gróf Schlik Lipót 1690—1705 közt volt egy dragonyos (a mostani 6. sz. uhlánus) ezrednek tulajdonosa. Bécsben 1704 januárius 9-ikén a magyarországi főhadparancsnokságról lemondott; helyette januárius 22-ikén gr. Heister Siegbert tábornagy vette át a fővezéreltet.

nincsen pinz Bécsben. Az Bavarus is Passavium⁵ után Linzet megvévén,⁶ nagy filelem vagyon cum miseria Bécsben.⁷

Dum tempus est, faciatis bonum, mert non est semper tempus poenitentiae. Irám ezt igaz szívből.

Kegyelmeteknek jót kíván igaz szolgája

G. Forgach Simon mpr.

Datum Özbégh,⁸ 29. Martii 1704.

P. S. Ha Kegyelmetek valakit hozzám akar küldeni, ad meam parolam gyüen; kilencz óráig regvel elvárom. Kész vagyok hasonló zálogot adni.

Külczíme: Tekéntetes Nemes Nyitrai káptolomnak, nikem jó akaró Uraimnak ő Kegyelmeknek. Nyitra várában.

Alatta: Anno 1704 die 30. Martii praesentatae clausi capitulo, in sacristia arci Nitriensi, per dominum commendantem Samuelem Filszky.
(Eredeti, sajátkezű; rendezetlen anyag.)

7.

Somorja, 1704 április 12.

Gróf Pekry Lőrincz [Savoyai Jenő herczegnek]

Serenissime Princeps.¹ Domine mihi gratiosissime!

Hoc momento accipi ab Excellentissimo domino Generali Campi Marschallo inclusas Excellentiae V^{rae} sonantes, quas Tyrnaviae mihi transmisit, ego etiam eadem Serenitati V^{rae} transmittó; accludo etiam meas Excell^{mo} domino praepotentum ordinum foederati Belgii ablegato² scriptas, quas, non dubito, cum Serenitate V^{ra} communicabit. Porro scio meam instantiam ratione meae consortis³ etc. coram V^{ra} Serenitate agitatum esse, scio etiam V^{ram} Serenitatem cavalleriana virtuositate et magnanimia in tota Europa celebrem esse neque delectari in indebita innocentium vexa. Rogo itaque humillime Serenitatem V^{ram} consideret, nec virtuosum, nec gallerianum, nec vero militi conveniens esse contra imbelles mulieres sevire; ne permittat, ut diutius Generalis Rabutin (qui sua superbia et crudelitate totam Transylvaniam ad defectionem a Sua

⁵ A bajor választó és Marsin tábornagy 1704 januárius 8-ikán bevette Passaut. (Az erről szóló részletek Whitworthnál; Simonyi, Angol diplomatiai iratok, I. 101.)

⁶ Ezt Vay Ádám már 1704 februárius 23-ikán újságolja; Arch. Rákócziánus I. 206.

⁷ Szepesi János márczius 4-iki levele szerint, a bajor „az mint írják, Bécs jelé nyomúl.“ (U. o. I. 214.)

⁸ Üzbég Nyitra vármegyében.

¹ Savoyai Jenő herczeg.

² Hammel-Bruynings Jakab János, a kit Hollandia 1704 februárius elsején hatalmazott meg a császár és a fölkelők közt való közbenjárásra.

³ Petrőczy Kata-Szidónia, a költőnő, kit ura elpártolása miatt Rabutin de Bussy gróf cs. tábornagy, őt leányával együtt elfogatott.

Maiestate coëgit, et adhuc, qui non de'ecerunt) cogit suum furorem Gallicum, quo me iam ab annis tribus persequitur, in paupercula mea uxore exerceri; imo ex speciali innata sua magnanimitate praefato Generali Rabutin dimissionem uxoris meae Cibinio ad mea bona Transylvanica cum suis domesticis et rebus mobilibus secum existentibus decretaliter demandare dignetur.⁴ Quam V^{rae} Serenitatis gratiam omni mea possibilitate remereri non intermittam, et insuper sive illum capitaneum V^{rae} Serenitatis, qui est Viennae, sed tamen sub cautione caeterorum captivorum, vel alium unum ex captivis liberabo.⁵

In reliquo, dum optatam Serenitatis V^{rae} resolutionem praestolarer, me commendo in gratiam et favorem Serenitatis V^{rae} et maneo Serenitatis Vestrae

Datum in Samaria,⁶ die 12. Aprilis 1704.

Servus humillimus
Laurencius Comes Pekri mpr.

Hátlapján: Pro notitia. Wien, den 14. April 1704.

(Eredeti, 69. 6. sz.)

8.

Pata, 1704 április 14.

Heister Zsigmond generális gróf Pálffy János horvát bánnak.

Rückbringer dieses, der abgeschickte Lieutenant hat mir das beliebte vom 11. huius aus Berezdek wohl eingeliefert, und ist mir auch eines vor einigen Tagen eingeloffen, worinnen derselbe erstlich zu méiner angefangenen Operation bis auf Raab zu aggratuliren beliebt hat, und ich dafür mich höflichst bedanke, anderten aber mehrerentheils concerniret hat, dass derselbe meinen Brudern wegen dortig zeigenden Feind nicht entlassen könnte.

Soviel aber des Herrn Grafens letztere Schreiben und dessen Auftrag mit Anhang der habenden Zeitung, ob sollte ein grosse Mänge Feindes vor meiner stehen und derowegen, was für Motus zu thuen, anbelangt, so thue demselben hiemit die Nachricht geben, dass seithero den 3-ten als von Raab ausgezogen,¹ und nach unterschiedlich Recontre letztlich bei

⁴ Rabutin azonban 1704 novemberében is csak az udvar határozott parancsára bocsátotta szabadon.

⁵ Cserében Fürstenburg báró cs. ezredes, a ki ezt a levelet Bécsbe vitte, nyerte vissza szabadságát. (Thaly, Tanulmányok 144—5.)

⁶ Somorja, Pozsony vármegyében, a Csallóközben, hol Pekry 1704 márcziustól májusig Bercsényivel együtt táborozott.

¹ Heister tehát április 3-ikán s nem 5-ikén indúlt ki Györből, mint Szalay (Magyarország Tört. VI. 162.) írta.

Stuhlweissenburg den allerorten sich zusamben gezogenen Feind geschlagen,² wovon theils geblieben, theils in die Morast gejagt, theils dissipiret, und was aus Ober-Hungarn übergeblieben, über Földvár, allwo noch einige hundert in dem Pressirn eroffen seind, sich salviret, ich auch von Ofen aus einige Tschaiken bis dahin hinabgeschickt, aller feindlichen Schüffen sich zu bemächtigen, auch von Stuhlweissenburg von meinem Corpo dahin etwas detachiret, mit sambt andern commendirten Oifern alldorten des Passes sich zu versichern, wie nicht weniger das nöthige zu künftiger Defendirung dessen vorzusehen, also dass kein Feind diesseits der Donau, ausser etlicher Rauber, so sich in Wäldern aufhalten, verhandten ist, und daher ich morgen bei Comorn denke die Donau zu passiren, sowohl die grosse Schütt,³ worinnen ich nicht glaube, dass der Feind meiner warten werde, zu evacuiren. Dann ich selbige auch von oben herunter mit etlichen zugerichteten Schüffen und etlich-und zwainzig Tschaiken durch den Obrist Viermond Diversion machen und attaguiren lasse, und sodann Neuhäusel entsetzen und wieder proviantiren (welches Moviment der Feind ohne Zweifel wider zurück über die Wag ziehen wird) nachgehends aber an der Donau hinab mich zu etwa weiters vorhabenden Operationen wenden werde.

Welchemnach, weilens eines theils der Herr Graf zu dieser Operation nicht mehr zu recht treffen kann, auch anderen theils die in dessen Schreiben gemelte und verlangte Subsistenz dieser Orten herumb (so theils vom Feind ausgesogen, theils auch von meinen Troupen und allerlei andern frembden sich angehängten bei Verfolgung des Feindes, bei welcher Gelegenheit hart Ordres zu halten ist, auch ziemlich stark hergenomben worden) sich hart für diese Troupen findet, geschweigen, dass aus diesen Districten die Guarnisonen, als Raab, Comorn, Neuhäusel, Gran und Ofen wieder proviantirt und versehen sollten werden, sich auch dato von diese meine vorhabende Operation, da der Feind ziemlich zersträut ist, verhoffe mit denen Paper und Vesprimer Hussaren und denen erwartenden zweien Granitz-Regimentern bastant zu sein; zu der weiteren Operation aber in Ober-Hungarn durch eine Diversion dem toto am besten kann geholfen werden; meiner Meinung nach das vorträglichste zu lhro Kais. Mt. Dienst wäre, wan derselbe den March mit seinem Corpo über Vesprin jenseits der Sárviz gegen Mohács nemben, alle die an der Drau und Sau her, sowohl unter Herrn General Huyn als Monasterly und Herrn Grafen von Herberstein stehende Räzen, deren etlich tausend sein sollen, an sich ziehen, bei Setzow⁴ die Donau passiren und sich nach der Theiss gegen Segedin, allwo derselbe abermalen mit noch etli-

² Április 8-ikán hajnalban. (U. o.)

³ Csallóköz.

⁴ Dunaszekcső Baranyában, Moháctól északra.

chen tausent sich verstärken könnte, begeben wollte; unterdessen thäte auch ich gegen Ofen und Erlau⁵ avanciren und folgendes würde sich nach des Feindes hierüber vorkehrenden Movimentum oder conjuctim oder separatim zu agiren, die Gelegenheit am besten ergeben. Zu meinem Corpo müssen bleiben die Vespriner, Paper, Comorner und Raaber Husaren, wie nicht weniger die Räzen, was sich zu Ofen und diesseits der Sárviz befindet, hingegen die Salader und Simeger aber könnte der Herr Graf auf solchen Fall bei sich behalten, und wollte ich trachten mein tempo also zu nemben, dass ich mit meinem Corpo zu selbiger Zeit zu Ofen wäre, wann der Herr Graf unweit Segedin sein könnte, und würde dieses Moviment des Herrn Grafens, da er doch ein ziemliches Volk zusamben brächte, dem Feind nichtwenig Ombrage geben, dann er sich nicht leicht im Rücken wird agiren lassen, wie dann hierzue auch sonst die Gelegenheit sich leicht ereignen könnte, mit Verständnuss von Siebenbürgen auch wohl zu conjungiren und alsdann fernere Agirung über Jenő, Gross-Wardein,⁶ gegen Szatmár zu unternehmen; doch ist dieses zu verstehen, erstlich nach Anlass des Feindes, was er diesseits der Theiss etwas für Continance halten möchte, und ist gewiss zu glauben, dass das Geschrei von des Feindes Stärke mehr in einem falschen Ruff (gleichwie es sich auch diesseits der Donau gezeiget) als in der Wahrheit befindet, und wir wegen seiner bereits habenden Consternation durch diesen so gähen Verlust des Lands bereits eine bisqua bevorhaben.⁷

Wegen der Sustentation wird der Herr Graf auch jenseits der Sárviz von beederseits der Donau, und gegen der Theiss viel commodor und copioser, als ein reiches Land von Frucht und Vieh finden, und die Füll- und Bedenkung deren Magazine, wie hiesiger Orten nicht zu reflectiren haben. En fin dieses ist meines Erachtens die beste mira, so man bei dermaligen Conjecturen zu nemben hat, welche wann sie sich auch ändern sollte, einer dem andern bald die hülffliche Hand geben, man sich auch conjungiren kann. Berichte auch diese meine Opiuion noch unter heintigem dato dem Kais. Hof, indessen aber bis von jetzt besagten Hof die weitere Resolution erfolget, ist gleichwohl gut, dass der Herr Graf den March jenseits der Sárviz bis an die Donau fortsetze, damit er alle die Räzen füeglich an sich ziehen könne; wie man aber in allen Sachen, sonderlich in den Kriegszufällen die fortuitos casus, welche öfters die

⁵ Eger várát a fejedelem márczius 7-ikén vette ostrom alá és Zinzendorf cs. ezredes április 16-ikán már kijelentette neki, hogy 8 hónapig semleges marad, ha pedig fölmentő sereg nem érkezik, feladja a várat (Rákóczi emlékiratai 90. Thaly, Bercsényi III. 132.)

⁶ Borosjenő, Nagyvárad.

⁷ Ennek valóságos czáfolata Rákóczi dunatiszaközi hadjárata.

anfangs formirte Deseines mutiren, nicht alle vorsehen kann, also wird vonnöten sein, künftighin unter uns eine fleissige Correspondenz, damit man sich nach Zeit und Gelegenheit richten kann, zu pflegen.

(Egykori másolat ; 32. 45. sz.)

9.

Tata, 1704 április 15.

Heister Zsigmond generális I. Lipót császárnak.

Allerdurchleuchtigster, Allergnädigster Kaiser, König und Herr, Herr Euer Kais. Mt. allergnädigster Rescript unterm 7. hujus, wie auch eines von dero Hof Kriegs Rath unterm 9-ten seind mir von dero General-Adjutanten von Moltenberg allhier zu Totis zu rechts überliefert worden, und daraus auch die allergnädigste Intention, dass der Graf Pálffy Ban Croatiae, der Comte d'Huyn, Graf Herberstein und Monasterly¹ mit allen umb sich stehenden Räzen gegen mir anmarchiren, und also conjunctis viribus den Feind über die Donau treiben sollen, umständlich und wohl vernomben. Nun wird inmittls mein Sohn Rudolph vom 12. hujus allerunterthänigst überbracht haben, dass solches bereits glücklich vollzogen, und dass diesseitige Landt der Donau von Feind geraumbet und mithin der vorige Status völlig geändert, seithero deme auch (nach deme ich die Aviso bekommen, dass auf mein ersteres der Commendant von Ofen² schon 13 Tschaiken, umb deren feindliche Schüffen auf der Donau bis Földvár sich zu versichern, abgeschickt und wohl reusciret) der besorgenden feindlichen Herübersetzung halber versichert worden womit ich weiters zu Gewinnung der Zeit meine vorgehabte Cavalcada gegen Földvár eingestellet,³ und mir einen Obrist Lieutenant mit 400 Pferden mit Ordre, was weiter dorten zu observiren sie, dahin abgeschickt, einfolglich meinen March hiehero nach Totis, allwo wieder etlich hundert Hussaren in die Pflicht genomben fortgesetzt und noch heint auf Comorn gehe, meine Operationes zu Evacuirung der gegen Schütt, auch Ertsetzung deren in Agone liegenden Föstungen Neuhäusel und Neutra und was sonst die Zeit und Gelegenheit an Handten geben wird vorzunemben. Zu dem Ende auch den 13. huius in March nach Totis den Obristen Viermond nacher Pressburg abgeschickt, mit denen armirten

¹ Gróf Pálffy János, gróf Huyn János József cs. altábornagy, gróf Herberstein János Antal cs. tábornok és Monaszterli János, a rácok alvajdája.

² Bárá Pfefershoven Ferdinánd.

³ Pedig Rákóczi április 2-ikán már meghagyta Károlynak, hogy Dunaföldvárnál sánczot csináltasson s átkelvén, „hagyja jó karban azon portusnak állapotát;“ (Károlyi-oklevéltár V. 64.) 4-ikén pedig el is küldte hozzá egy emberét, ki a sáncz-építéshez jól értett. (U. o. V. 67.)

Schüffen auf der Donau nach meiner weiteren Anleitung zu agiren. Indessen ist auch vorgestern ein Lieutenant vom Ban Croatiae, Grafen Pálffy mit Briefen und Bericht bei mir ankommen, dass selbiger in Anmarch gegen Papa seie und wegen seines weiteren Moviments und Verhaltens sich bei mir anfraget; deme ich dann, was ich dermalen zu Euer Kais. Mt. Diensten vortürlich befunden, nach Besag der neben kommenden Anlag die Antwort gegeben, auch hierüber Euer Kais. Mt. allergnädigste Approbation, oder andern weitem Resolution erwarte. Zu dero beharrend, Kais. höchsten Hulden und Gnaden mich in Unterthänigkeit empfehle und ersterbe

Euer Kais. Mt. Allerunterthänigster und gehorsamster

Totis, den 15. Aprilis 1704.

S. Gr. Heister mpr.

Hátlapján: Exped. Wien, den 21. April 1704.

(Eredeti, 32. 45. sz.)

10.

Somogy, 1704 április 16.

Bezerédy János nyilatkozata a somogymegyeyelekről.

Quod me Simiegienses, aut alii sub protectione Celsissimi principis archiepiscopi Colocensis constituti coeperint vel definuerint, vel mihi insidiati fuerint, quod inquam simile quidpiam mihi post promulgatam Suae Sacratissimae Maiestatis gratiam et amnistiam contigerit,¹ purum esse mendatium et imposturam, praesentibus sigilli mei appositione et manus subscriptione roboratis recognosco et attestor. Simegini, die 16. Aprilis 1704.

Joannes Bezerédy² mpr.

(Eredeti, sajátkezű 71. 35. sz.)

11.

Szeged, 1704 augusztus 6.

II. Rákóczi fejedelem Győr vármegye rendeinek.

Illustrissimi, Reverendissimi, Admodum Reverendi Spectabiles, Magnifici ac Generosi domini Egregii item et nobiles amici nobis observandissimi, honorandi etc. fratres.

Salutem et omnem prosperitatem. Jóllehet Nemes Erdély országa s annak Státusi az elmúlt Szent Jakab havának ötödik napján Gyulafejérvárott

¹ I. Lipót király 1703 október 18-ikán és 1704 márczius 25-ikén ismételve amnistiát hirdetett mindazoknak, kik 15 nap alatt a „lázdók“-tól elszakadtak, velők minden összeköttetést megszüntetnek, fegyvereiket leteszik és híiséget esküsznek.

² Ekkor alispán és kapitány.

solenniter celebrált országos gyűlésekben¹ megegyező akarattal és szabados voxok szerént Isten ő szent Felsege szabados vezérléséből magok fejedelmének választottanak, mindazáltal előttünk viselvén az egész magyar nemzet szabadulására elszánt igyekezetünket, mely végre is szenteltük vala fel életünket, ha szintén azon fejedelmi méltóságunknak közbevetetése ily országos gondainkat s dolgainkat, mely is ezen közigynek elősegítésében nagy és hathatós eszköz léssen, szaporította is, a nemes vármegyének akarjuk értésére adnunk s egyszersmind továbbá való igazságos akaratunkat, ellenségink ez iránt következhető practikai ellen világosítanunk, azzal semmiben is azon nemzetséges közigy munkájának promotiojától továbbra is nem recedálunk, hanem azon zelussal, készséggel és igaz egyenes hazafiui szeretettel, melyet ki-ki eddig is, megszűnés nélkül munkálódunk s fáradozunk, míg Isten ő szent Felsege nemzetséges elkezdett munkánknak szerencsés folyamatját oly végre juttatja, melyben édes nemzetünk úgy a Nemes vármegye is kívántató régi dicsőséges állapotjának, törvényének, szabadságának helyreállítását láthatja. egyszersmind azzal való boldog élésével, fáradtsági s munkáji után csendes és békességes megmaradásával magát nyugosztalhatja. Caeterum praetitulatus Dominationes Vestras feliciter valere desideramus.

Ex Castris ad Szeged positis,² die 6. Augusti. Anno 1704.

Praetitulatarum Do. Vestrarum

Amici ad officia parati:

F. Rákóczi mpr.

Joannes Pápai mpr.

Külczíme: Illustrissimis, R^{mis} Admodum R^{dis} Sp^{bus} ac Mag^{cis} Generosis Dominis, Egregiis item et Nobilibus N. N. Supremo et vicecomitibus . . . toti denique universitati . . . nobilium inclyti comitatus Jauriensis. Amicis . . . et fratris.

Alatta: Describatur Hungarice et Latine et accludatur ad intimationem cancellariae Hungaricae. Originale vero remittatur. Viennae 7. Septembris 1704.

(Eredeti, 62. 7. sz.)

12.

Vihnye, 1704 október 30.

II. Rákóczi Ferencz fejedelem Radvánszki János zólyomi kapitánynak.

Spectabilis ac Generose fidelis nobis dilecte!

Salutem et gratiae nostrae principalis propensionem. Kegyelmed levelét vettük. Erdélyben eddig a reá bízott dolgokat¹ maga dexteritása

¹ A gyűlés leírása Márkinál, II. Rákóczi Ferencz I. 449–462. és Csutak Vilmosnál, az Erdélyi Múzeum gyulafehérvári vándorgyűlésének emlékkönyvében.

² A fejedelem 1704 július 20-án kezdte s augusztus 13-án hagyta abba Szeged ostromát.

¹ Radvánszky János zólyomi alispán és főkapitány 1704 június 13-án lett Erdély fejedelmi biztosa. (Utasítása: Történelmi Tár 1906. 1–2. l.) Másnap már útnak

szerént, a mint hűségesen folytatta, továbbra is igyekezzen hozzánk s nemzetéhez tartozó kötelessége szerént mindeneket a jó rendre reducálni, benn maradván mindaddig, míg Méltóságos Generális gróf Forgács Simon úr, kedves atyánkfia beérkezik;² ő Kegyelme pedig bemenvén, adj minden dolgokról teljes információt ő Kegyelmének, hogy magát tudhassa mihez alkalmaztatni, azután Kegyelmed maga útját hozzánk continuálhatja, hogy a kész dolgokat reportálván, declarálhassa. Caeterum praetitulatum Dominationem V^{ram} feliciter valere desideramus.

Ex possessione Vihnye,³ die 30. 8-bris. Anno 1704.

Praetitulatae Do. Vestrae

Benevoli: F. Rákóczi mpr.

Joannes Pápai mpr.

Külczíme: Spectabili ac Generoso Joanni Radvánszki, deputato ad regnum Transylvaniae commissario, consiliario nostro et inlyti comitatus Zoliensis capitaneo. Fideli nobis dilecto.

Alatta: Exhibitae Claudiopoli, die 8. Novembris 1704.

(Eredeti, 62, 7. sz.)

13.

Nagyszeben, 1704. november 16.

Rabutin János Lajos generális a bécsi udvari haditanácsnak.

Hochlöblicher Kais. Hof-Kriegs Rath!

Es ist gar balt geschehen, dass der von mir vor 2 Tagen von hier aus nach Wien verschickte Lieutenant mit seiner Expedition oder aufgehalten, oder gar verloren gehe; dahero solche durch bekommendes Supplicatum wiederhole, und meine darinnen enthaltene gehorsambe Bitte einer schleunigen Geld-rimessa halber umb soviel inständiger recommendire, je gefährlichere Zeitungen seint, welche mir mit der Wiener Ordinarie von Grosswardein und Arad vorgestern zugekommen, und lauten solche mit hiesige Landruef einstimmig dahin, dass aus Hungarn nächster Tagen ein Coruzischer Succurs von 15.000 Mann hereingehen werde.¹ Ist diesem also wie nach der Übergab Caschau, Eperjes und vermuthlich Szatmár fast nit zu zweiffeln, stelle Euer Durchlaut und Maiestät zu urtheilen anheimb,

indült „a nem kis állapotú dologra, nem kis munkára“ (u. o. 4. l.) s ott maradt 1705 januárius végéig.

² Forgách erre 1704 október 30. és november 15. nyert megbizatást. Forgách előbb 1705 januárius 1. megadásra birta Szatmár várát és csak azután ment be Erdélybe.

³ Rákóczi 1704 október 8–31-ikén időzött Vihnyén, melynek fürdejét önéletrajzában (magyar fordítása 52. l.) érdekesen jellemzi.

¹ Gróf Forgách Simon vezetése alatt, Pekri Lőrincz gróf segítségére.

ob mit meinem so schwachen Corpo dem durch letztere glückliche Action völlig zertrennten, nunmehr aber von allen Orten sich zusambenziehenden Feind mit dem hereingehenden Succurs gewachsen seie, und kräftig genug, sowohl die in vorige Huld getretene Stühle zu behaupten, oder das wenige, so von der ganzen siebenbürgischen Provinz noch übrig ist, erhalten; es wäre dann, dass die Kais. Waffen in Hungarn durch eine nachdruck-sambe Operation, welches das einzige Mittel ist, die Rebellen obligirten, gedachten hereingehenden Succurs zurückzurufen, und mithin mir Luft macheten. In dieser Angelegenheit sich auf das Armistitium oder dessen Prorogirung zu verlassen, ist eine vergebene Sache, allermassen die Hofesverordnungen sehr spät einlaufen, und die herinnige Coruzen von einem Anstand deren Waffen, umb beiderseits das gehörige zu, concertiren, mir das geringste zu entboten haben, oder entbieten werden. Hierzu kommet, dass hiedurch die Remedirung in dem Hauptwerk, wovon in beiliegendem Duplicato auch ein mehrers melde und die höchst nöthige Verproviandirung ist, nit verschaffet werde. Die Lieferung deren Naturalien gehet wider alles Vermuthen langsam von Statten, und wann Brachium militare bei jetziger Zeit so wenig fruchtet was geschieht nach Ankunft gedachtens Succurs. In diesen Gedanken befinde ich mich verbunden zu sein, durch Wiederholung meiner Protes-tation vor Gott und aller Welt mich zu entschuldigen von allem Übel, was von einer unbezahlten Militze und dem Land zu fürchten ist, sofern die schon öfters begehrte unentbehrliche Geld-rimessa und eine nach-drückliche Diversion in Hungarn nit erfolgen. Herrn Obristen Grafen habe dieser Tagen mit 900 Pferdten in Csik- und Haromszék verschicket. Der Endzweck seiner Commission ist die in ihrer Rebellion verharrende Czekler suchen zu überfallen und zertrennen, auch was das mehreste, die Stadt und Schloss Cronstadt,¹ so wegen der langwierigen engen Einsperrung umb soviel mehr in die grösste Noth gestürztet, wider der Rebell Graf Mikes,² was er an Fruchten nit hat wegführen können, rings umb die Stadt verbrennen lassen, zu entsetzen, und soviel die äusserte Kräften zu-geben, mit allen Nothdurften wohl versehen, umb dardurch zu verhüeten, damit selbige Inwohner durch die bisherige Ungedult nit verleitet werden und auf andere Gedanken geraten mögen. Den Ausschlag gibt die Zeit,

¹ Brassó, hová 650 magyar nemes is bezárkózott, másfél esztendeig volt ostromzár alatt; Teutsch, Geschichte der Siebenb. Sachsen II. 31—32.

² Zabolai Mikes Mihály gróf 1704 második felében nem is volt otthon. A gyulafehérvári országgyűlés a székelyek részéről őt küldte Rákóczihoz a fejedelemmé választás hírével; szeptember 25-én Ipolyságon ő vezette a fényes kiildöttséget a fejedelem elé, azonban december 13-án a fejedelem nélkül tért vissza Erdélybe Márki: Rákóczi I. 457—461.

wovon nit ermangele den gehörigen Bericht zu thun, mich übrigens gehorsambst empfehend Euer Durchlaucht und Maiestät

Hermannstadt, 16 ten 9-bris 1704.

unterthäniger gehorsamer Diener
Rabutin mpr.

In vigilia Stancti Martini morgens frühe zwischen 4 und 5 Uhren segnete dieses zeitliche der Gubernialrath und Thesaurarius Herr Graf Apor.⁵

14.

Bécs, 1704 december 28.

Gróf Serényi Károly¹ nyilatkozata vagyoni állapotáról.

Ich Endes Unterschriebener bekenne hiemit, dass zufolge Ihre Kais. und Königliche Mt. Landesfürstliche Patenten, Kraft deren von ein hundert Gulden meines Vermögens einen Gulden zu einer extraordinari Hülff-Steuer dem publico Aerario beitragen solle, die Beschaffenheit meines Vermögens wohl bedächtlich überlegt, und nach meinem Gewissen und Ehren, auch Trauen und Glauben befunden habe, dass es ausser meiner anliegenden Capitalien, woran meine Debitores den Abzug diesem gnädigsten Patent gemäss zu thun haben, in folgenden bestehen, nämblichen:

Erstlicher besitze ich im Königreich Böhmeib die Herrschaft Blatna, ² so über Abzug der darauf haftenden geistlichen Foundationen und Capitalien annoch in Werth auftraget 120 000 fl. wovon proprio et tutorio nomine die Centesima abzu- führen, kommet	1200 fl.
Mehr eodem titulo das Guet Skvoreticz pro 55.000 fl. wovon abermahlen die Centesima betraget---	550 fl.
An Würtschafts-Vorrath oder Mobilien ist gar nichts vorhanden, so ist auch kein Underthan allda, dessen Vermögen sich auf 500 fl. erstrecken möchte; des Hauptmann und der andere Bedien- ten, auch Gesindtes Lohn erstrecket sich auf 669 fl. Hiervon kombt zu geben	66 fl. 54 kr.
Summa zusamben* ---	1816 fl. 54 kr.

Urkundt dessen ist meine nebens Handt-Unterschrift und Petschaftsförtigung.

Actum Wien, 28. Decembris. Anno 1804.

L. S.

Carl Graff von Sereni mpr.

(Eredeti, 115. 12. sz.)

⁵ Gróf Apor István.

¹ Gróf Serényi Károly. A családnak Morvaországban is volt hitbizománya, a melyet Serényi János Károly altábornagy († 1690.) alapított.

² Blatna Csehországban, Pisek és Pilsen közt.

15.

Vágvecse, 1705 július 6.

Gróf Bercsényi Miklós ajánlólevele Fierville hg. Lajos részére.

Recognosco sub nobili et honesta fide dominum Verwill¹ in reali colonellatus servitio extitisse, proprium suum regimen multo ante conflictum Tirnaviensem habuisse;² commando meo subfuisse et in ipso quoque conflictu regimini suo, ut colonellus praefuisse, ac in ipso occasione pedes munia sua obivisse; quod hacce syngrapha mea testatum esse volo.

Ex castris ad Vecse³ positis, die 6. Julii anni 1705.

C. N. Bercsényj mpr.
L. S.

(Eredeti, sajátkezű, 71. 31. sz.)

(Bécs.)

Kluch János.

¹ Fierville d'Hérissy Lajos lovag francia hadmérnök, brigadéros és ezredes, kit XIV. Lajos 1704-ben küldött követségbe Rákóczihoz.

² 1704 deczember 26-án ő is részt vett a nagyszombati csatában, de a császáriak elfogták és cserében Salzer cs. ezredesért csak 1706 februárius 8-án bocsátották szabadon.

³ Nyitra vármegyében, a Vág mellett. A tábor tulajdonképpen Vágvecse és Mocsonok közt állt és ott Bercsényi éppen aznap találkozott Rákóczival. (Thaly, Bercsényi III. 387.)

The House of Teck. A romance of a thousand years. By Louis Felberman. London, 1911. 8-rétű XXXI és 316 lap.

Az előttünk fekvő díszes műnek egy Londonban élő honfitársunk a szerzője, kit az olvasó közönség már ismer egy-két korábbi angol munkája után, melyek közül elegendő fölemlítenünk egyet: „Hungary and its People.“ A jelen kötet alkalmi munkának volt szánva és V. György angol király koronázására kellett volna megjelennie, de úgy látszik elkésett.

A könyv sajátos címének magyarázatául tudnunk kell, hogy az angol királyné, mint tudjuk, Teck leány s mint ilyen a kihalt Rhédey család sarjadéka. Az „ezerév románcza“ kifejezésnek pedig az a magyarázata, a hogy szerzőnk az újabb kutatás eredményeinek teljes mellőzésével még mindig ahhoz a százesztendő ábrándhoz ragaszkodik, hogy a Rhédey-család tagjai Aba Samu király ivadékai voltak. Ha a rideg tényállást elfogadta volna a szerzőnk, nem lett volna „ezeréves románcz“ vagy talán csakis az apai, a Würtembergi ágon, s nem lehetett volna oly nagy feneket kanyarítani a könyvének. Különben az apai ősökkel, a Teck-ház eredetével rövid 12 lapon végez s még ebben is van több századra rúgó *hiatus valde deflendus*. Annál nagyobb tér jutott — 300-nál is több lap — a Rhédey és több más rokon magyar családoknak, a* magyar ezredéves történelemnek és a szép magyar haza leírásának.

Szerző számot ad arról, hogy mily forrásokat használt a történelmi rész megírásánál és a komoly kutató fájdalommal veszi észre, hogy a magyar történetírók között nagy szerep jutott *Jókai* Mórnak és hogy a nyújtott könyvjegyzékben oly kétes értékű munkák szerepelnek, mint pl. az „Encyclopaedia Britannica“, „Chamber's Encyclopaedia“, no meg a „Times“ kiadásában megjelent Williams-féle „Historian's History of the World“. Mint látjuk ezekből a történelmi részszel nem szükséges komolyan foglalkoznunk. Egy dolgot azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk. Jelen sorok írója több év előtt foglalkozott a „Turul“-ban *Agatha* a skót Szent Margit királyné anyjának származásával és rokonságával. Szerző e dolgozatot persze nem ismeri s azért önállóan rostálta meg a dolgot és arra a következtetésre jutott, hogy az a magyar király, kinek leányát *Agathának* édes apja elvette, nem Szent István volt, hanem Aba Samu. De miután szerzőnk egy külön dolgozatban ígérkezik

e tekintetben végzett vizsgálódásáról számot adni (33. l.) korai dolog volna vele ez alkalommal vitába ereszkedni.

Egyébként jellemző, hogy szerzőnk még nem tudja, hogy a hirdeti Sylvester-bulla koholmány. Nagyon furcsa az az állítása is, hogy Hollós Mátyás király egy huszár-ezredet alapított; no meg az a botlása, hogy Erdő-Szent-György nevét „St. George of Transylvania“-nak értelmezi, mert helyesebben „St. George-in-the-Forest“-nek kellett volna talán fordítania.

Avval a néhány latin szöveggel sem igen boldogul, a mi könyvében előfordul, mert az ismeretes „Vitam et sanguinem“-nek nem „Élünk és halunk a királyunkért“ a jelentése. Gróf Rhédey János kolozsvári emléktáblájának fölrata pedig csunyán el van torzítva másolási és sajtóhibákkal (ABA helyett ARA) stb. Ez utóbbi fajtából van elég máshol is. Így Szent Adalbert neve több ízben „Adelbert“-nek van szedve, Csejte vára pedig egy ízben „Cetnje“-nek, úgy, hogy Cettinje lett belőle.

A gondatlanság nyomával még a könyv borítékán is találkozunk, hol a magyar nemzeti szalag színei *megfordított* rendben (zöld- fehér-piros) ékeskednek.

A könyv legérdekesebb része az a 101 lapnagyságú fénykép, melyek a szöveggel össze vannak keverve; különösen a sok szép magyar tájkép és régibb és újabb arczkép, ereklyék másolata stb. Tizennyolczat ezek közül a nagyváradi polgármester véttetett le egyesesen a jelen kötet számára. A polgármester szerzőnknek azonkívül megküldte Nagyvárad rövid történetét is és benne a város összeköttetését a Rhédey-családdal, melyet Bihar vármegye főkönyvtárnoka (talán főlevéltárosa) írt meg a munka számára. A tájképek zömét azonban a magyar államvasutak igazgatósága bocsátotta szerzőnk rendelkezésére Erdélyi, budapesti udvari fényképész fölvételei nyomán.

Mint mondtuk, a képek a szöveggel egyszerűen össze vannak keverve, mert bajos volna megállapítani, hogy milyen tervet követett szerzőnk a különböző képek elhelyezésénél. Így példának okáért, egy helyen a szövegben az ősrégi I. Boleszlávról van szó, a beigtatott kép ellenben a jelenlegi angol királyné nagyapját, Sándor württembergi herceget ábrázolja. Egy más helyen Mária Terézia királynőnkéről szól az ének, a beigtatott arczkép ellenben Teck Sándor herczegnée, ki csak nemrég töltötte be 29-ik életévét! Végre egy harmadik helyen Zrinyi Miklós hősi halála van elbeszélve, de nem a szigetvári vitéz, hanem egy fiatal Teck-gyerek arczképe van hozzá mellékelve.

Van még a kötetben két genealogiai tábla is. Ezeknek egyikében Aba Samu királynak három, nevükön nem ismert, fia szerepel, a kik szerzőnk szerint a Rhédey családot alapították, de élettörténetük valami

módon elkerülte néhai dr. *Wertner* Mórnak figyelmét, midőn az Árpádoknak családi történetét megírta! Veterán tudósunk csak annyit bön-gészhetett össze róluk, hogy Samunak voltak fiai, de, hogy mi történt velük, nem tudjuk. A magyar nemzetségekről írt munkájában pedig arra a következtetésre jutott, hogy a Rhédey család valóban az Ába nemzetségből származott, de az sincsen bebizonyítva, hogy éppen Ába Samu királytól vette-e egyenes eredetét vagy nem.

(London.)

Kropf Lajos.

Berde Mária. *Verseik.* (Modern Könyvtár 187—188 szám.) Budapest (1912.) Kis 8-rétű 38 és 2 lap.

Berde Mária Bacsányiné életrajzában, Gabriella költészete tárgyalása közben, az idézett költeményeket magyarra fordítva adta. Ezekben a töredékekben sok finomságot és meglehetősen kész technikát árult el. Közben itt-ott eredeti verseit olvashattuk s most egy kis kötetet kapunk azokból. Igénytelenül, szinte féltéken lép az olvasó elé, pedig többet ad, mint a mit tartózkodása után várhatnánk tőle. Érzésvilágában borongás, de érzéseiben meglepő erő és kifejezéseiben világosság található. Egyénisége lágy és természetesen leányos, lelke rezzenéseiben mintha több volna a képzelet játéka, mint a valóság visszazengése, de annyira közvetlen és üde líraisággal énekel, hogy olvasói közül valószínűleg kevesen gondolnak erre. Ezek a vonások meg fogják értetni, hogy folyóiratunk kivételesen megemlékezik munkatársának erről a lépéséről.

—rd—

Alfred de Musset. Irta König György. Budapest, Franklin-Társulat nyomdája 1910. Kis 8-rétű 168 lap. Ára kartonkötésben 2 K 50 fillér.

A Kisfaludy-Társaság *Költők és Írók* cz. vállalata ennek a célznak, melyet első irodalmi társaságunk maga elé tűzött, kitünően megfelel. Az eddig megjelent életrajzok általában jeles művek, de König György *Mussetje* nem egy értékű társuk.

König előbb a romanticizmussal foglalkozik. A romantikust újtónak tartja, ki a természetet és az embert más szemmel nézi, mint előzői. Említ néhány meghatározást a romanticizmusról (Staëlné, Stendhal, Hugo). Röviden utal azokra a francia romanticizmusban feltűnő hatásokra, kiélezi az egyéniség érvényesülését, részletesebben szól Byron hatásáról és fejtegeti, hogy az egyéniség kifejezésének legalkalmasabb eszköze a líra. Arra utal, hogy a romantika minden írói alkotástól lírai jellemet kíván.

Azután Musset ifjúságát, Hugoval való megismerkedését, szereplését a *Cénacle*ban, piperkőczködését és kicsapongásait rajzolja. Musset *Coutes d'Espagne et d'Italie* című gyűjteményét. Különösen *Don Paëzt* és *Les*

marrons du feu részletesen bonczolgatja. Szól merészségeiről, kiemeli a költő intuícióját s képzelete erejét. Foglalkozik a kötet másik két beszélyével, *Portiaval*, *Mardocheval*, sőt *Ballade à la lune*nel is.

Fejtegeti Mussetnek a romanticizmustól való eltávolodását. Szól olvasási szenvedélyéről, nagy irodalmi műveltségéről. Megvédi a Byron-mímelés vádja ellen s hangoztatja a költő őszinteségét.

Majd az 1832-ben megjelent *Spectacle dans un fauteuil* cz. kötettel foglalkozik: *Namouna*-t kitérésével együtt bőven tárgyalja és kiemeli az *A quoi révent les jeunes filles* harmatos üdeségét és finom ötletességét. Drámája (*Les caprices de Mariane*) ismertetése után a meseszerű *Fantasio* erőltetett szellemességére mutat rá.

Részletesen beszél *G. Sand és Musset* viszonyáról, felhasználva *Marieton G. Sand*nak és *Sainte-Beuven*nek erre a viszonyra vonatkozó levelezését is. Musset és *G. Sand* szerelmének egész történetét leírja, ismerkedésüket, velencei útjukat, Musset kicsapongásait, *Sand*nak *Pagello* orvos iránt támadó újabb szerelmét, miben *Pagello* naplóját is használja. *Sand* a hűtlenségét támadó vádak ellen nem tud védekezni, mert minden bizonyíték ellene szól. Musset visszatér és *Sand* Velenczében folytatja irodalmi munkásságát. Musset feldúlt lelki állapotát és lelke ziláltsága bizonyosságait ecsetelve, mondja el Musset élményeit. *Sand* visszautazását, a Musset iránt érzett szerelme fellángolását s Mussetnek *Baden*ből való menekülését.

Ismerteti *Rolla*-t, tárgyát, gondolatait, aposztrofálásait, taglalja Mussetnek *Sand* ihlette líráját, a *Nuit*-csoport tárgyalása rátermettségre s lelkiismeretes búzgóságra vall. Megerzi e költemények szomorú alaphangját s páratlan művészetét. A *Souvenir* elemzése, a *Lettre à Lamartine* méltatása is érdemes munka, megállapítja, hogy Musset vallási őszintesége a legtisztábban az *Espoir en Dieu*ban nyilatkozik. Kielezi a szerelem jelentőségét Musset lírájában. Észreveszi a költő közvetlenségét és őszinteségét.

Színművei közül *Lorenzaccio* tartalmát kissé bőbeszédűen közli és arra mutat, hogy benne különösen a tömeget jellemzi szépen, a herczeg és *Lorenzaccio* rajzában gyenge alakítást lát, *Lorenzo* jellemével bőven foglalkozik. *On ne badine pas avec l'amour*t ismertetve, dicséri benne a jellemalakítás művészetét. *Barberin*ről *Chandelierről* is szól, utóbbiban a jellemfestést kitűnőnek tartja, *Il ne faut jurer de rien* szellemességét dicséri, e mű hősenek kómikus következetlenségét kiemeli, a többi színművel csak néhány sorban foglalkozik. A költő játszi, szeszélyes, megoklásra ügyet sem vető eljárása és a *proverbeek* szellemessége az olvasót kárpótolja egyéb hiányokért. E művek előadására *Allan Despréaux* asszony hívta fel a figyelmet s mintegy összefoglalásul írja, hogy a szerelem Musset drámáiban mindig nemesebb alakot ölt s az üde, szűzies lelkek rajza mesteri bennük.

*Confession d'un enfant du siècle*ben méltán emeli ki *Octave* és

Brigitte ébredő szerelmének megkapó rajzát, Brigitteben Sandra ismerhetünk. Octave szerelmében a költő a magát festi. E költői önéletrajz élményeit több szempontból méltatja.

Novelláinak (*Emmeline, Les deux Maîtresses, Le fils de Titien*) problémája s költői értéke érdekl. Meleg közvetlenséggel szól *Frédéric et Berneretter*ről. Végül az utolsó éveik meddőségéről, a *Le Rhin allemand* óriási sikeréről és más költeményeiről, anyagi helyzetéről, egyes nőkkel kötött barátságáról (Jaubertné, Castries hercegné, Pauline Garcia, *Rachel*), *Rachel* ihlette drámai tevékenységéről, akadémiai tagságáról, művei feledésbe merüléséről, utolsó éve szomorúságáról s haláláról emlékszik meg.

König György könyve becsületes törekvésről tanuskodik, fejtegetései méltánylást érdemelnek, Musset műveit s a Mussetre vonatkozó irodalom néhány termékét jól ismeri, de tagadhatatlan, hogy vannak hiányai és fogyatkozásai.

*Faguet*ről szó sem esik benne, pedig ez a nagy francia kritikus remekül jellemzi Musset képzeletét: „L'imagination de Musset c'est la fantaisie“ (*XIX. siècle*, 273. l.) *Brunetière* remekműve¹ eredményeit sem értékesíti eléggé, pedig utal Musset forrásaira is. Megállapítja, hogy Musset lírájában sok helyütt és elbeszélő költeményeiben a legtöbbször a *dandy* bukkan elő. König művére mélyebben hatott *Arvède Barine*² műve, beosztásához ragaszkodik s tőle néhány adatot kölcsönöz. Nem szólok Lindau, Chasles, Laurent-Pichat, Latour, De Janzé s Claveau dolgozatairól, de hibázatom, hogy *Lafoscade* jeles *Le théâtre de Musset-jér*ől nincs tudomása. Nem ismeri az olasz *Gaetano Crugnola* nagy Musset-művét,³ pedig ez a terjedelmes könyv beható fejtegetései miatt kiváló figyelmet érdemel. Szigorú feddésre szolgál azzal, hogy nincs tudomása *Félix Decorin*nak *Correspondance de G. Sand et d'Alfred de Musset* cz., 1904-ben Brüsszelben közzétett kiadványáról. Ezen a levelezésen, hogy Péterfy Jenőt idézzem, valóban rajta van „a pszichológiai datum nyoma.“ Milyen meghatóan írja Musset Badenből: „Mais maintenant, écoute, j'aime mieux ma souffrance que la vie . . .“⁴ Hogy milyen világot deríthetnek ezek a levelek a két nagy költő szerelmére, igazolhatja *Faguet* szellemes tanulmánya⁵ *G. Sand et Musset* dolgozatának utolsó, összefoglaló mondata: „Pour l'histoire littéraire la publication de cette *Correspondance* est très utile, parce qu'elle jette des lumières toutes nouvelles et assez vives sur les plus importants des ouvrages de Musset et sur quelques — uns des ouvrages de G. Sand“ (501. l.) König ezt a

¹ L'évolution de la poésie lyrique en France au dix-neuvième siècle.

² *Les grands Ecrivains Français* cz. vállalatban jelent meg A. Batine Mussetje.

³ *Crugnola: Musset e la sua opera*. Teramo, nagy 8-r. 595 lap.

⁴ Decorin kiadása 139. l.

⁵ *Amours d'Hommes de Lettres*, 1907.

doigozatot sem ismeri. Kissé alanyias modorban foglalkozik G. Sand és Musset szerelmével a modern francia kritika másik mestere: *René Doumic* nem régen megjelent *G. Sand*­jában.

Mi volt a *Kisfaludy-Társaság*­célja a *Költők és Írók* vállalattal, mikor művészi alakítást kívánt? Bizonyára, hogy a művészi rajznak mélyebb tanulmányokon kell épülnie. Ha lát­nom nem is *szabad*, de észre *kell* vennem a művész mögött a tudóst. Állítólagosan mellettem bizonyít Kato­na Lajos és Császár Elemér műve, tagadólagosan König Györgyé.

König túlságosan sokat idéz, sokszor az eredetit is, a fordítást is közli, egy-két nyilatkozata gyermekes, minden áron való szépítgetni akarása pedig néhol bántó. Egy-két kitérése kizökkenti az olvasót. Így a magyar Musset-fordítások elégtelensége miatt való sopánkodás (31—32. l.) a *fejte­getés folyamán* felesleges.

(Arad.)

Dr. Elek Oszkár.

H. Füchsel: Wie benützt man die Universitäts-Bibliothek? Ein Wegweiser für Studierende. Leipzig, 1913. 8-rétű 46 lap.

Ez a kis kötet a német Egyetemi Könyvtárak s általában a könyvtárak látogatói számára készült s nem nagy igénynyel, hanem gyakorlatias egyszerűséggel hivatva van hasznos munkát végezni. Útbaigazítással szolgálván arra, hogy a könyvtár látogatójának micsoda tudnivalóval kell a könyv­tarba lépni, egyformán szolgálatot tesz a könyvtárnak és az olvasóknak. Amannak munkáját könnyíti meg, ennek eligazodását teszi lehetővé. Ez a kis kézbevaló könyvecske a különféle katalógusok használatára, a biblio­grafiai irodalomban való elemi jártasságra, a kölcsönzés körül fennálló általános kezelésre s az idegen könyvtárakból való anyag átkeretésére tanít s ezzel a könyvtár és közönsége között szükséges tudakozódás, kérdezősködés és útbaigazító eljárás csökkentésére szolgál. Hasznos kis munka, amilyen nálunk is elkelne, bár ami könyvtári életünk még nem olyan élénk és gyümölcsöző, mint a németeké.

—rd—